

STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

NY FÖLJD UTGIVEN AV
FAHLBECKSKA STIFTELSEN

ÅRGÅNG 67

1964

HÄFTE 2-3

STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFTS EXPEDITION, LUND
DISTRIBUTÖR: CWK GLEERUP

Detta häfte kostar kr. 8:—

STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

kommer att under år 1964 liksom hittills innehålla dels vetenskapliga uppsatser i statsvetenskap, dels en avdelning översikter och meddelanden, avsedd att hålla läsaren à jour med vad som händer och skrivs å hithörande områden, dels slutligen mera ingående granskningar av utkommande statsvetenskaplig litteratur, framför allt svensk, men jämväl annan nordisk samt utländsk. Tidskriften vill framträda som ett organ för vetenskaplig orientering och diskussion i de ämnen, vilka falla inom den angivna ramen.

Fahlbeckska stiftelsens kollegium utgöres av professorerna NILS STJERNQUIST, HÅKAN STRÖMBERG, C.-E. QUENSEL, C. WELINDER, GUY ARVIDSSON, J. ROSÉN, E. GJERSTAD, KRISTER HANELL, GÖSTA CARLSSON och O. BJURLING.

Tidskriften utgives under medverkan av professorerna i statskunskap samt i offentlig rätt vid rikets akademiska lärosäten. Redaktionen handhaves av professor em. E. FAHLBECK, Lund, t. v. redaktionssekreterare och ansvarig utgivare, professor C. A. HESSLER, Uppsala (litteraturavdelningen), samt docent HANS MEIJER, Stockholm (avdelningen »Översikter och meddelanden»).

Tidskriften avses utkomma med fem häften om året. Prenumerationspriset för 1964 är 24 kr. pr år vid prenumeration direkt hos Statsvetenskaplig Tidskrifts Expedition, Lund (postgiro nr 279565), samt 30 kr. per år vid beställning genom bokhandel. Studerande vid de akademiska lärosätena erhålla abonnemang till nedsatt pris genom anmälan till vederbörande lärare. Expeditionens och redaktionens adr.: Fack, Lund 5, tel. (0412) exp. 199 76, red. 199 77.

Eftertryck av tidskriftens artiklar och övriga innehåll utan angivande av källan förbjudes.

Lund jan. 1964.

FAHLBECKSKA STIFTELSEN

INNEHÅLL:

UPPSATSER:

BJÖRKLUND, STEFAN, Jordägare och jordintressen på 1823 års riddarhus	85
ANDERSSON, BENGT, Värnpliktsvägrarfrågan i riksdagen	114
TVEVAD, JØRGEN, De danske vælgeres vetoret	137

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDE:

Nordiska rådet. Av BERTIL WENNERGREN	154
Politiska slagord. Av GÖSTA LANGENFELT	156

LITTERATURGRANSKNINGAR:

Sven Ulric Palme m. fl., Hundra år under kommunalförfattningarna 1862-1962. Anm. av STEN STURE LANDSTRÖM	158
Pär-Erik Back m. fl., Modern demokrati. Problem och debattfrågor. Anm. av CLARENCE NILSSON	163
Kerstin Strömberg-Back, Lagen. Rätten. Läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid. Anm. av ÅKE HERMANSSON	166
Andrew Hacker, Congressional districting. The issue of equal representation. Anm. av LARS FRYKHOLM	173
UTGIVARSKIFTE. AV ERIK FAHLBECK	175
Tidskriftsöversikt. AV SVEN KINNANDER	176

JORDÄGARE OCH JORDINTRESSEN PÅ 1823 ÅRS RIDDARHUS

Av fil. lic. STEFAN BJÖRKLUND, Uppsala

I

När 1823 års riddarhusopposition gick till angrepp mot regeringen var jordbrukskrisen dess främsta vapen.¹ Eftersom riddarhuset dominerades av officerare och civila ämbetsmän och begreppet »votera för uniformen» har präglat eftervärldens syn på riddarhuset,² så har oppositionens förmenta maktlöshet aldrig väckt någon överraskning.

Yrkesfördelningen på 1823 års riddarhus har aldrig undersökts, men Gunnar Flodström har utfört sådana undersökningar för 1809/10 och 1828/30 års riksdagar.³ Han har därvid använt metoden att beräkna yrkesgruppernas andelar av det totala antalet pollettinnehavare under respektive riksdag. Detta antal överstiger vida antalet av dem som vid olika tidpunkter var ledamöter av ridderskapet och adeln. Åtskilliga ätter bytte representant under riksdagens lopp, ett stort antal riksdagsmän anlände först efter riksdagens öppnande, andra lämnade den före dess avslutande.

¹ RAP bil. 1: 696 ff. (C. H. Anckarsvärd), bil. 1: 116 ff. (H. Wrangel), bil. 6: 417 (C. F. Horn). F. B. von Schwerin: »Om riksdagar i allmänhet, samt om några nästa riksdag förekommande ämnen» (1822), 85 ff.; C. H. Posse: »Betraktelser öfver åtskilliga ämnen uti Statshushållningen med afseende på Sverige» (1823), 51 ff., 138; (A. von Hartmansdorff och P. Lagerhjelm:) »Hvad bör man i finansiellt och oekonomiskt hänseende af den påbörjade Riksdagen hoppas och vänta?» (1823); S. Björklund: »Adlig opposition och borgerlig liberalism vid 1823 års riksdag» (Scandia 1964), 84 (om C. H. Anckarsvärd), 66 (om Argus och Courieren).

² En uppgift i en källa från just år 1823 har spelat en roll för denna syn, H. Almquist: »August von Hartmansdorffs personlighet och tidigare politiska bana» (HT 1918), 8 f. Jfr S. Clason i Sveriges historia till våra dagar XI (1923), 333. Hartmansdorffs uppgift om till votering inkommande officerare bekräftas av Carl Henrik Anckarsvärd i brev till fadern den 10/7 1823. Eriksbergsarkivet, RA.

³ G. Flodström: Ridderskapet och adeln 1809—1866 (i Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning. Skrifter utg. av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala VII. 1936).

Det är möjligt att fastställa den ungefärliga sammansättningen av 1823 års riddarhus vid några olika tidpunkter. Till att börja med föreligger uppsproslistan i två tryckta upplagor. Den ena är daterad till den 7 maj. I den andra är riksdagsmännen jämnt fördelade i bänkmansavdelningar på det sätt riddarhusordningens § 21 föreskrev. Sedan riddarhusutskottet trätt i verksamhet och börjat dela ut polletter till adelsmän som inte hunnit anlända i tid till upp-ropen, förblev inte bänkmansavdelningarna längre lika stora, och den odaterade, tryckta uppsproslistan kan därför fastställas härröra från tiden för det första bänkmansvalet.

Uppsproslistan finns också bevarad i tre handskrivna exemplar. Ett har påteckningen »Uppsproslista» (kallas här A), ett »Riddarhusfiscalens uppsproslista 1823» (B), det tredje exemplarets främre pärm är borta (C).⁴ Stommen i listorna utgör en likadan matrikel över »levande ätter»,⁵ men deras innehåll vad gäller riksdagsmännens antal och namn är mycket olika.

Med hjälp av riddarhusutskottets protokoll,⁶ där 303 av 334⁷ senkomna riksdagsmän protokollförts, kan det visas att listorna A och B lades åt sidan vid olika tidpunkter. Från och med början av mars börjar A sakna enstaka namn, fram till den 17 mars antecknas dock flertalet av de nyanlända. Men efter den 21 mars har listan legat helt oanvänd. För B kan man fastställa en motsvarande tidsgräns den 23 juni. Före denna tidpunkt saknas endast tre namn, efter den 23 juni har endast två nyanlända, båda i juli, skrivits in i B.⁸

Jämförelsen mellan uppsproslistorna och riddarhusutskottets protokoll gör det möjligt att dra slutsatser om senaste respektive tidigaste ankomstdag i 31 fall, där riddarhusutskottets protokoll ej ger någon ledning.

⁴ Ridderskapets och adelns riksdagsarkiv, RA.

⁵ Ett stort antal av matriklarnas ätter var i verkligheten utdöda eller bosatta utomlands, vilket Flodström s. 54 tabell I inte observerat.

⁶ RhU prot., Riddarhusarkivet.

⁷ 334 + 491 = 825 (jfr diagrammet nedan s. 88). 11 riksdagsmän har återlämnat polletten till RhU men återfått den vid ett senare tillfälle eller erhållit pollett för en annan ätt.

⁸ På sista bladet av B är skrivet »införd» eller »collationerad samt infördt i listorna» 26/2, 5/3, 12/3 etc. Sista datum är 20/6. — C har inte förbisett några av de av RhU protokollförda förändringarna i ståndets sammansättning. B har redan före den 20/6 förbigått tre av RhU:s namn (T. Bonde /repr. för friherrl. ätten 79/, C. F. Jägerhjelm /adl. 1477/ och A. J. Ugglä /adl. 2022/). — P. A. Printzenskjöld (adl. 90), som anlände och erhöll pollett av RhU den 2/2 men som åter avkrävdes den på grund av konkurs den 11/2, har antecknats och strukits i B och C men saknas i A. — C är tydligen den lista som redan från början använts av utskottet.

Även när det gäller avresta (17 stycken återlämnade sin pollett till riddarhusutskottet för att bereda plats för en annan representant för ätten) och avlidna (12 stycken) riksdagsmän visar det sig, att A är inaktuell efter mitten av mars och B efter midsommar. Det förefaller på grundval av denna iakttagelse vara möjligt att dra slutsatser om tidigaste respektive senaste avresetid för 227 riksdagsmän, om vilka en eller två uppslagslistor säger »bortrest» eller »polletten återlämnad» men där tidpunkten för avresan är okänd.

Diagrammet nedan visar att ståndets verkliga numerär hela tiden ligger väsentligt under bruttosiffran 814, att den kulminerar i maj och att den därefter får vidkännas en avsevärd minskning fram till riksdagens slut, samt att den personella sammansättningen undergår betydande förändringar.

Det finns uppgifter om att lantadeln var mindre uthållig under de långvariga riksdagarna än ämbetsmännen. Argus påstår 1822, att lantadeln brukade komma sent och tidigt fara därifrån, överlämnande de slutliga avgörandena åt ämbetsmän, officerare och hovmän.⁹ En uppfattning om att det förhöll sig så spelade en roll i riksdagstaktiken. I slutet av mars misstänkte man, att Gustaf Fredrik Wirsén försökte förhålla stats- och bankoutskottens betänkande i realisationsfrågan.¹⁰ Wirséns huvudmotståndare Magnus Björnstjerna ville därför avtvinga utskotten ett snabbt utlåtande i principfrågan.¹¹ Många från landsorten hade hunnit resa hem, hävdade August von Francken, och det var rätt och billigt, att landsorten var väl representerad vid avgörandet av denna fråga, eftersom landets ekonomiska ställning var bättre känd där än i huvudstaden.¹²

Dessa uppgifter gör det angeläget att undersöka, om en redovisning av yrkesgruppernas andelar blir missvisande, när den sker på grundval av bruttosiffran så som hos Flodström.

Siffrorna i diagrammet är naturligtvis för höga som ett mått på ridderskapet och adeln i meningen av aktivt deltagande¹³ — det är emellertid inte det saken här gäller. Siffrornas brist i detta sammanhang är i stället, att endast den första stapeln i diagrammet ger ett mått på ridderskapet och adelns personal i den meningen att vederbörande var närvarande i Stockholm och hade möjlighet att

⁹ Argus 30/10 1822.

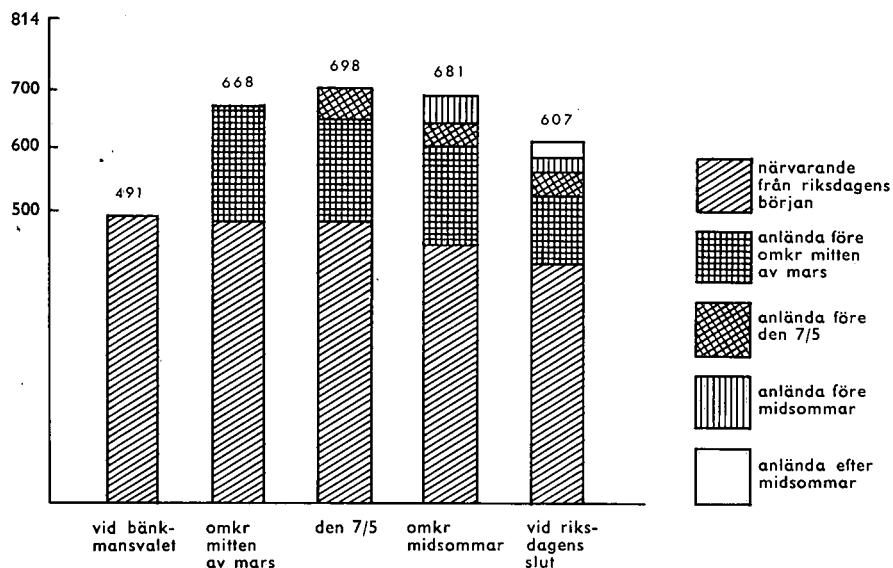
¹⁰ Per Lagerhjelm. Brev till E. Rothoff den 4/4 1823, KB.

¹¹ RAP 2: 665 ff.

¹² RAP bil. 3: 83 f.

¹³ Se en diskussion om bänkmansvalet i S. Björklund: »De oberoende». En gruppbildning på 1823 års riddarhus (StvT 1963), 58 f.

Diagram. *Ridderskapet och adelns numerär vid 1823 års riksdag enligt uppsproslistorna.*

inställa sig på riddarhuset. De följande staplarna kan antas vara i stigande grad för höga.¹⁴ De riddarhusledamöter, som inte var bänkmän, elektorer eller utskottsledamöter,¹⁵ kunde nämligen till skillnad från de ofrälse riksdagsmännen avresa från riksdagen utan tillstånd. I den mån vederbörande inte på eget initiativ anmält avresa till någon av ståndets tjänstemän, var dessas möjlighet att få kännedom om saken begränsad till val och voteringar, då ledamöterna bänkvis kallades »inom skranket» och uppropades efter listan,¹⁶ och då bänkkamraterna kan tänkas ha upplyst riddarhusfiskalen om bortresta riksdagsmän. I vilken utsträckning riksdags-

¹⁴ Voteringssiffrorna tyder på en kraftigare avtappning än som framgår av diagrammet. Den högsta voteringssiffran uppnåddes den 17/3: 412 röster. Vid en votering i var och en av månaderna februari och april var de röstande omkring 300. Under juli var man vid tre olika voteringar nära 200. Vid ett val den 2/8 deltog 249 (nedan s. 89), men vid fem voteringar från den 14/8 till månads slut var siffran varje gång under 100. Före september är antalet voteringar litet, men från och med den 11/9 ägde en lång rad voteringar rum. Den högsta siffran i september är 213, i oktober 165, i november 150, i december 126.

¹⁵ Se not till tabell 4.

¹⁶ RhO § 43.

män avrest utan att listorna tagit notis om saken är omöjligt att avgöra. Det kan dock med hjälp av ståndets protokoll visas att riksdagsmän antecknats som bortresta i lista C men återkommit utan att någon ändring skett i C.¹⁷ Maximisiffran i diagrammets femte stapel¹⁸ skall därför vid redovisningen av yrkesgruppernas andelar vid olika tidpunkter kompletteras med minimisiffror hämtade ur två andra källor.

I Hartmansdorffs samling finns en kvarleva från valet av riksgäldsfullmäktige den 2 augusti.¹⁹ På arkets insida har rösträkning verkställt. 249 personer deltog i valet. På arkets utsida har numren för 476 ätter antecknats. Det saknas bland dessa ett antal ätter, vilkas representanter med största säkerhet deltog i valet,²⁰ och förteckningen kan alltså inte avse alla de ätter, som den 2 augusti hade en representant vid riksdagen.

Det antal ätter som någon gång representerades vid riksdagen var 766.²¹ Den 2 augusti var antalet lägre på grund av dödsfall, återlämnade polletter och sen ankomst. Hur mycket lägre (x) kan inte exakt avgöras, eftersom ankomstdatum inte är känt i samtliga fall. $476 + 249 = 725$, och det är sannolikt att $725 + x = 766$. Riddarhusordningens § 43 stadgade, att de som inte infann sig vid det första uppropet till val skulle antecknas, och den här behandlade förteckningen utgör tydligen en kvarleva av denna procedur. Av förteckningens ättenummer har — tydligen vid andra uppropet — ett antal strukits.²²

Med hjälp av denna källa blir det möjligt att i det närmaste namnge dem som deltog i valet av riksgäldsfullmäktige. För en del riksdagsmän kan det, som nyss nämnts, ej avgöras om polletten erhållits före eller efter den 2 augusti. För att inte riskera att underskatta den grupp som misstänks för att i större utsträckning än andra

¹⁷ L. J. Dalman (adl. 1718) struken i B och C men yttranden 11—17/10, B. Rosenblad (adl. 2013 B) struken i C men yttranden nästan varje plenidag 13/9—21/12, L. H. Gyllenhaal (adl. 814) struken i B och C, C. F. Carleson (adl. 1877 B) och C. G. Fleetwood (friherrl. 49) strukna i C, men alla tre valda till utskott under riksdagens sista månad. — J. V. Dalman har däremot strukits samtidigt med den representerade ätten (adl. 4 Fleming) som dog ut 1825.

¹⁸ De andra och fjärde staplarna ger nästan samma andelar som den tredje, och redovisas därför inte i fortsättningen.

¹⁹ Hartmansdorffs samling. Handlingar ang. riksdagarna 1823—35, RA.

²⁰ Jacob Adlerbeths dagbok, UUB. Dagboksanteckningar ... Hartmansdorffs samling, RA (gäller även A. Ribbing).

²¹ Skillnaden mellan 814 och 766 innebär, att fler ätter än vad riddarhusutskottet protokollförde (ovan s. 87) bytte representant en eller flera gånger.

²² De ätter, för vilka man antecknat »bortrest» e. d., men där polletten fortfarande var utlämnad, har alltså antecknats på arket.

lämna riksdagen, har jag valt att i tveksamma fall räkna i överkant och når därför i tabellerna 1 och 3 upp till 277 i stället för 249.

Riksdagsbeslutet undertecknades av 181 ledamöter av ridderskapet och adeln.²³ Det uppgavs att 29 närvarande försummade att skriva under.²⁴ Denna uppgift är visserligen osäker — det är svårt att ens göra en gissning om varifrån denna exakta siffra kan ha hämtats — men det finns ingen anledning att misstänka att undertecknarna av riksdagsbeslutet inte skulle utgöra ett representativt urval av dem som vid denna tidpunkt fortfarande var riksdagsmän av ridderskapet och adeln. Representativiteten gäller emellertid endast riksdagens allra sista tid.²⁵

Tabell 1. *Ämbetsmän och jordägare på 1823 års riddarhus.*

	totalt	bänk- mans- valet	den 7/5	den 2/8	vid riks- dagens slut	riksdags beslutet
	pollett- inne- havare	pollett- inne- havare	pollett- inne- havare	närva- rande	pollett- inne- havare	närva- rande
<i>antal</i>	814	491	698	(277) ²⁷	607	181
<i>andelar i procent</i>						
a civila ämbetsmän	24	28	25	33	27	37
b officerarre	37	31	37	31	35	29
c jord- och bruks- ägare utan tjänst	21	20	20	18	19	17
d övriga yrkesgrupper	5	6	6	5	6	8
e utan känd syssel- sättning ²⁸	13	15	12	13	13	9
	100	100	100	100	100	100
a + b	61	59	62	64	62	66

²³ Sveriges Rikes Ständers beslut ... 1823 (1824).

²⁴ Förteckning på riksdagsmän 1823 (D 1079), KB. Förteckningen är interfolierad med en utförlig karakteristik av riksdagen. Det uppges att dessa anteckningar gjorts av »d. v. majoren C. U. Klercker». Denna uppgift är felaktig. I förteckningen lämnar samma hand en del uppgifter också om följande riksdag. Den samlades den 4/11 1828 och då hade Klercker redan avlidit.

Förteckningen, som utgöres av den tryckta förteckningen av den 7/5, innehåller en enda av alla tänkbara ändringar efter detta datum. Elof Albrekt Ihre, som först representerade ätten v. Oelreich, har antecknats som representant även för Hochschild (bytet skedde efter den 2/8 — ätten Oelreich, som inte fick någon ny representant efter Ihre, finns på arket från riksgäldsfullmäktigevalet). Ihre är troligen författaren.

Ihre tjänstgjorde i K. Mt:s kansli, och det som i anteckningarna meddelas om Wetterstedts system att delvis med hjälp av tjänstemän i kansliet försöka leda riksdagen, får genom författarbestämningen ett högre källvärde.

²⁵ Av de 118 vilkas närvaro under tidsperioden 1—15/12 fastställes med den i tabell 4 noten angivna metoden, som dock har en marginal av osäkerhet, undertecknade endast 74. Beslutet är daterat den 22/12.

²⁶ Jag har vid klassificeringen i första hand använt samma källor som Flodström (77). För att i största möjliga utsträckning bringa ned gruppen »utan

Tabell 1 bekräftar verkligen uppgifterna om att riksdagens långvarighet tärde hårdare på jordägargruppen än på ämbetsmannagruppen, vars andel av ståndet ökade med några procent under riksdagens lopp. Exakt hur mycket jordägargruppens andel i verkligheten minskade kan inte avgöras — sanningen ligger mellan värdena i de två sista kolumnerna (19 och 17 %). Jordägarna är dock hela tiden så få,²⁸ aldrig mer än en femtedel av ståndet, att den relativa minskningen måste ha varit utan betydelse för maktförhållandena på riddarhuset.

Förutsättningen för en undersökning sådan som Flodströms är rimligen, att det finns ett samband mellan yrke och politiskt handlande. Flodström har inte haft anledning att göra några närmare antaganden om arten av sådana samband, men det är naturligt, om hans siffror tolkas i anslutning till den gängse bilden av ett riddarhus, där det överväldigande ämbetsmannainslaget gjorde oppositionen maktlös.

Men varför bör militära och civila ämbetsmän tänkas vara pålit-

känd sysselsättning» har jag dessutom sökt och erhållit ägaruppgifter i sockenbeskrivningar, hushållningssällskapens handlingar, gårdshistoriker, bruksmonografier, släktrönikor etc. (Björklund, StvT 1963, 51 not 9). I ett antal fall har ägaruppgifter kunnat hämtas från det brevmaterial, som jag gått igenom för andra delar av min avhandling. I ytterligare några fall har jord- och bruksägare kunnat fastställas genom vederbörandes egna uppgifter under debatterna på riddarhuset. Endast direkta utsagor om innehav av jordegendom har dock fått komma till användning. Yttranden innehållande sådana åsikter, att innehav av jordegendom är sannolik, har inte använts.

Det är troligt att mitt intensiva arbete med en enda riksdag har gjort det möjligt att fler gånger och med större säkerhet fastställa innehav av egendom. Jordägargruppen har ökat något på bekostnad av »utan känd sysselsättning» sedan jag färdigställde tabellen på sid. 58 i StvT 1963.

Flodströms (72 ff.) och mina metoder vid klassificeringen skiljer sig på några punkter, vilket ytterligare försvårar en jämförelse mellan 1823 års riksdag och de riksdagar Flodström undersökt. Flodström har inte uppgivit hur han förfarit vid titlar utan tjänst (t. ex. officerare i armén men utan befattning vid regemente e. d.). Den stora, skenbara (?), skillnaden mellan officersgrupperna vid 1823 och 1828/30 års riksdagar tyder på att jag använt en strängare metod, när jag lämnat titlar utan tjänst helt utan avseende. Den huvudsakliga orsaken till skillnaden mellan ämbetsmannagrupperna och gruppen »utan känd sysselsättning» för de båda riksdagarna är emellertid, att Flodström har låtit alla sådana ämbetsmän, som avgått först efter femtionde levnadsåret stanna kvar inom resp. yrkesgrupp, vilket har förefallit mig godtyckligt.

Följande skillnader i metod är utan betydelse vid jämförelser. Till »civila ämbetsmän» räknas domare (Flodström: särskild grupp), till »övriga yrken» hov-ämbetsmän (Flodström: huvudsakligen »civila ämbetsmän») samt präster och läkare (Flodström: särskild grupp). Tjänstgöringen eller sysselsättningen vid ankomsten till riksdagen har varit bestämmande för klassificeringen (Flodström: »ungefär vid riksdagens mitt»).

²⁷ Antalet överskattat, se ovan.

²⁸ Man måste dock räkna med att gruppen »utan känd sysselsättning» fortfarande kan innehålla några jordägare. Även den gruppen decimeras något under riksdagens lopp.

ligare för regeringen än jordägare utan tjänst? Kan orsaken antas ligga i en yrkesmässig lojalitet mot de högsta ämbetsmännen? Var karriärhänsynen den verksamma faktorn vid den regeringstroga in-piskningen? Eller var det de materiella levnadsvillkoren som knöt ämbetsmännen till regeringen? Strikt tillämpade ger dessa tre alternativ skilda metoder vid en indelning i grupper. Valet bör bli beroende av den politiska situation civilämbetsmän, officerare, jordägare etc., kan antas eller kan visas ha befunnit sig i.

II

Det frågekomplex, som hade präglat 1815 års riksdag och som Per Gudmund Andreen har utforskat, utgjorde ännu 1823 den dominerande riksdagsfrågan. Andreen har behandlat tiden 1815—1818 och 1823—1830,²⁹ medan den del ännu saknas i vilken diskussionerna vid 1823 års riksdag skall redovisas.

Bilden av de teorier, med vilkas hjälp man angrep de penningpolitiska problemen är ytterst förvirrad, det visar Andreens undersökningar alldeles klart. Ingen riskerade att behöva känna sig övermannad av en allmänt härskande teori. Intressena hade mer än vanligt fritt spel.³⁰

Däremot skall förhållandet mellan regering och opposition ha kunnat utöva en påverkan — om Andreens skildring av 1815 är riktig³¹ och ställningarna från den gången fortfarande är aktuella 1823.

År 1821 tillsatte Kgl Maj:t en kommitté med uppgift att undersöka jordbrukets och övriga näringars tillstånd och behov av biträde, statsverkets tillstånd och beskattningens fördelning. Kommittén hade att i sina förslag ta hänsyn till näringarnas »trefnad» å ena sidan och till stadga i det representativa myntets värde å den andra.³² Det var Gustaf Fredrik Wirsén som kom att bli själen i finanskomit-

²⁹ P. G. Andreen: »Politik och finansväsen. Från 1815 års riksdag till 1830 års realisationsbeslut.» I, 1815—1818 (1958); II: 2, 1823—1830 (1961).

³⁰ Andreen, I, 197, 458.

³¹ Andreen, I, 198: »Den som yrkade kredit- och sedelutvidgning tog ju i och med detsamma avstånd från Wirséns politik» och tillhörde följaktligen oppositionen. Observera dock Andreens (I: 393, 479 ff.) resultat att sambandet opposition—expansionism hade upphört vid 1817/18 års riksdag. Men om Schwerins ställning 1823 yttrar sig Andreen (II, 2: 134) som om de båda begreppen åter sammanföll.

³² Instruktionen tryckt i Argus 4/5 1822.

tén.³³ Wirsén fastslog i ett längre anförande till kommittén,³⁴ att frågan om rörelsekapitalets storlek var av mindre vikt än behovet av allmän kredit och av en orubblig mätare vid byten.³⁵ Detta var den enda vägen till välstånd; ett fattigt land blev inte rikare genom tillförsel av artificiellt kapital.³⁶ Wirsén yrkade, att myntet bestämdes efter det existerande läget.³⁷ Han var medveten om, att ingen skulle bli nöjd med detta. Det måste dock erkännas, att de som skulle komma att säga, att man stal av deras förmögenhet, hade »rättsvisans former» på sin sida, eftersom man en gång hade garanterat dem en silverkurs av 48 skilling (1821 = 120). De å andra sidan som skulle klaga över, att man återinförde penningintressets värde, borde egentligen vara tacksamma, om det blev ett så lindrigt slut på det finansiella äventyr de kastat sig in i.³⁸ — Den parten hade en representant i kommittén: Magnus Björnstjerna, vars personliga penningbekymmer är kända.³⁹

Björnstjerna hade en positiv syn på det tidiga 1810-talets rikliga penningtillgång. Det hade stimulerat produktionen, särskilt spannmålsproduktionen, och för att jordbrukets framsteg skulle kunna hållas vid makt var det nu nödvändigt, att rörelsekapitalet bibehölls oförminskat. Den tryckta ställningen sedan 1817 berodde på att detta inte hade skett.

För Wirsén hade problemet varit en allt sämre växelkurs. För Björnstjerna var uppgiften en helt annan: det var priset man främst måste söka bot för. Spannmålsprisets upprätthållande var detsamma som stadga i penningvärdet ur den riktiga synpunkten, d. v. s. penningvärdet relativt den inhemska produktionen. Och till detta hade Björnstjerna receptet nedsättning av räntan och utökade möjligheter till lån. Han presenterade ett projekt till räntefri belåning av spannmål, finansierat genom ett av banken oberoende kreditmynt, vars säkerhet utgjorde den förpantade säden.⁴⁰

³³ Uppgiften på första bladet av volymen »Handlingar rörande Finanskommittén», RA, att »G. F. Wirséns anförande ligger till grund för Comiténs underdåniga betänkande», bekräftas vid en jämförelse.

³⁴ Finanskommittén 1822—23. Konzept, handlingar, RA.

³⁵ Jfr betänkandet, Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll 1823, I: 379, 384, 405.

³⁶ Jfr Bihang I: 382.

³⁷ Jfr Bihang I: 366.

³⁸ Jfr Bihang I: 351: »den stränga redbarhet, som fordom styrde afhandlingar i penningangelägenheter, synes vid flera tillfällen hafva blifvit utträngd af en sorglös lättsinnighet. Detta viktiga tecken till moralisk förslappning ...»

³⁹ C. Hallendorff, SBL 2: 682.

⁴⁰ M. Björnstjerna: Anförande till Finance-Committéen (1823), 33, 41, 56 och pass.

Den meningsmotsättning mellan »kapitalister» och »jordbrukare», som skulle komma att prägla debatten på riddarhuset, utmejslades redan i finanskommittén, vars betänkande Kgl Maj:t utan att själva ta ställning överlämnade till ständerna. Det är sant att flera medlemmar av regeringen stod på Wirséns sida i kommittén, men dennes motståndare Björnstjerna hörde till regeringens mest framträdande talesmän på riddarhuset. Man kunde under riksdagen oavsett om man var expansionist eller restriktionist⁴¹ lasta regeringen för det ekonomiska krisläget, och kraven på realisation eller på rikligt rörelsekapital i landet framstod inte i sig själva som regeringsvänliga eller oppositionella. Vilde man klandra regeringen i detta ärende, måste man låta klandret gälla frånvaron av en politik eller en plan från regeringens sida.⁴²

Andreen har i sin doktorsavhandling kraftigt betonat motsättningen mellan kungen och Wirsén.⁴³ Det finns efter Andreens forskning ingen anledning att ifrågasätta att de penningteoretiskt befann sig långt från varandra. Men från den synpunkt som här är aktuell bör ett annat drag i kungens inställning uppmärksammas.

Bland finanskommitténs handlingar finns två kungliga promemorior. Den ena bär rubriken: »Anmärkningar öfver financerne af Hans Maj:t Koungen afgivne till Finance Comitén».⁴⁴ Denna promemoria sysslar uteslutande med problemet att återge myntrepresentativet dess ursprungliga värde. Eftersom kursen var »barometern på handels tillstånd» borde den förbättras, dock utan några hastiga förändringar. Det skulle ske genom att man tillskapade en inlösningsfond i klingande mynt, och genom att åkerbruk och andra näringar fullkomnades. Det var i det sammanhanget särskilt glädjande, att lantmannens lador var så fulla.

Kungens radikala penningpolitiska mål tog finanskommittén avstånd från i sitt betänkande,⁴⁵ och det utgjorde aldrig något alternativ vid frågans behandling på riddarhuset.⁴⁶ Karl Johan tycks vara en isolerad företrädare för en ytterlighetsriktning.

⁴¹ Dessa termer som övertagits från Andreen skall inte fattas alldeles bokstavligt; om deras innebörd se nedan s. 100.

⁴² RAP bil. 6: 308 (B. von Platen). Bihang 1823, 6, 1, 1: 287 f. (J. G. Hjerta).

⁴³ Andreen, I, 537 f. Några omständigheter tyder på att Andreen överbetonat denna motsättning. Wirsén var från början tänkt som finanskommitténs enda medlem (avskrift av skrivelse från konungen till Wirsén den 17/5 1820. Finanskommittén, Konzept . . .). Andreens förklaring (II, 2: 136) till Wirséns statsrådsutnämning 1824 är inte övertygande.

⁴⁴ »Anmärkningar . . .» i »Handlingar rörande Finanskomittén».

⁴⁵ Bihang 1: 350. T. T. Höjer: »Carl XIV Johan. Konungatiden. (1960) 144.

⁴⁶ När det en gång framfördes av J. Cederström (RAP 1: 7918), mötte en av de

Men kungens inställning var i själva verket svår för samtiden att bedöma. Ännu den 11 april 1823 var den tillräckligt oklar för att vara föremål för rykten.⁴⁷ I samma månad såg sig Wirsén tvungen att lämna sin plats i bankoutsittet, och först då hade Per Lagerhjelm fått grepp om kungens ställning i frågan: »Att Konungen (hemligen länge, uppenbarligen nyss) icke stödjat Wirsén ... är wisst».⁴⁸

Per Lagerhjelm var lidelsefullt i arbete för att skaffa framgång åt sin plan om ett »varumynt»,⁴⁹ och det är möjligt att han var benägen att alltför ofta höra instämmanden i sina idéer. Det kan inte uteslutas, att han i den andan tolkade kungens övergivande av Wirsén. Annat källmaterial visar emellertid, att Lagerhjelm osäkerhet om kungen och osäkerhetens övergång i optimism så småningom inte var alldeles orimlig.

I brevet till Rothoff den 22 april berättade Lagerhjelm också, att kungen överlämnat en finansplan till Lagerhjelm gode vän Carl Fredrik Hammarhjelm. Planen innehöll enligt Lagerhjelm referat tanken, att ett sedelmynt alltid måste ökas för att framkalla liv i näringarna och att fastighetslån borde utställas mot ränta i silver. Detta påminner om innehållet i en annan kunglig promemoria. »Tankar om Finansernas förbättrande af Hans Maj Konungen afgifne till Finance Comittén.»⁵⁰

I »Tankar» är tonen en helt annan än i »Anmärkningar». I den sistnämnda skriften glädde sig kungen åt jordbrukets framsteg, de rika skördarna och försäkrar att »den skattskyldige hastar att betala sina utlagor, som försäkrar honom om hans egendoms bibehållande». Finanskommittén utförde en del utredningar,⁵¹ som bör mest framträdande restriktionisterna, B. Rosenblad, med en kraftig vederläggning (RAP 1: 781).

⁴⁷ Per Lagerhjelm. Brev till E. Rothoff den 11/4 1823, KB: »Man säger ... att Konungen bestämt sig emot realisation».

⁴⁸ Lagerhjelm till Rothoff den 22/4.

⁴⁹ Nedan s. 99 not 65.

⁵⁰ Finanskommittén. Koncept ... »Tankar ...» har tydligen tillkommit under en tid då riksdagen var aktuell, den slutar med orden »Det tillhör Nationens Representanter att sysselsätta sig med dessa ämnen, äfvensom att öfverväga och vidare utveckla de förslag jag gjort». Kungens förslag om fastighetslån mot ränta och amortering i silver togs på riddarhuset upp av G. von Heyne (RAP 6, 2: 1029) som närmast bör karakteriseras som restriktionist (! — se not 3 till tabell 2), och i bondeståndet av Nils Månsson (Bd P 5: 84, 167). Möjligen har just det exemplar av »Tankar ...» som här citerats hört till dem som distribuerades; det har enligt en blyertsanteckning överlämnats från krigsarkivet 1905. — Volymen innehåller även en fransk version av »Tankar» ... kallad »Note de Sa Majesté sur l'amélioration des finances».

⁵¹ »Finanskommittén, Koncept ...» innehåller »Uppgifter rörande inteckningar i jord på landet under Götha Hofrätts jurisdiktion 1811—1821».

ha kommit detta påstående att te sig överdrivet. Det blev också klart att den dåliga jordbrukskonjunkturen skulle bli riksdagens tema, och att prisa lantmannens fyllda lador fick en karaktär av utmaning.

I »Tankar» erkändes att penningbristen var kännbar för jordbrukare och bruksägare och att skuldsättningen var betydande. Men bankens konsolidering var inte bortglömd: avsikten med projektet om amorteringar och räntebetalningar i klingande mynt var att närma sedlarnas värde till det ursprungliga. Kungen är uppenbarligen samtidigt både expansionist och restriktionist.⁵² Även hans bittraste fiende hade fritt val.

I strömmen av motioner under riksdagens första månad fanns inte mycket som passade till finanskommitténs syn på penningfrågorna. Ofta hade förslagen inte någon offensiv prägel; man inskränkte sig till att kräva utökade möjligheter till lån för jordbruket. Men ibland är polemiken mot kommitténs idéer radikal.

Isaac af Darelli prisade Björnstjerna för hans patriotiska vederläggning av finanskommittén och hävdade, att eftersom jordbruket var grunden för all näring och handel i landet, och eftersom jordbruket var mera beroende av mängden av sedlar i rörelsen än av dessas värde, så var sammanknytningen sedlar—silver ovidkommande. Darellis praktiska förslag gällde nedsatt ränta, statlig inlösen av enskilda skuldförbindelser, lån mot pant av spannmål och framförallt en »realisation» av bankosedlar mot riksgäldssedlar i förhållandet 100 mot 150.⁵³

Darelli var ägare till en jordegendom i Uppland, anskaffad genom tyngande skuldsättning.⁵⁴ Han tycks härvidlag utgöra en levande illustration till ett av motsidans argument. Det var sant att det här och var existerade en viss förlägenhet, erkände envoyén Christian Bernhard Hegardt. Men dess orsak var skuldsättning i och för egenomsköp och yppigare levnadssätt under en tid av lätt kreditmarknad. Likvidens dag hade nu kommit.⁵⁵ Statsrådet Rudolf Cederström hävdade samma mening: nöden var bara en nöd för personer som misslyckats i sina spekulationer vid köp av egendomar för lånade pengar.⁵⁶

⁵² Riksdagstaktiska överväganden tycks fortfarande ha påverkat kungen, jfr Höjer, 137.

⁵³ RAP bil. I: 342 ff. o. 463 ff.

⁵⁴ Andreen, I, 186.

⁵⁵ RAP 1: 366.

⁵⁶ RAP bil. 1: 651.

Den moraliska färgsättning, som problemet fick genom talet om »vinglare och spekulanter», kunde variéras på flera sätt. Samhällets ändamål var enligt Bernhard Rosenblad, ämbetsman i huvudstaden, att garantera äganderätten, och om man lät myntet falla i värde berövade man ju människor deras egendom, bl. a. änkor och faderlösa barn.⁵⁷

Temat om nyttan eller fördärvet av skuldsättning för jordbruket skulle komma att tas upp åtskilliga gånger innan realisationsfrågan var avförd från dagordningen. Fredrik Adolf Gripensvärd, ägare till två gårdar i Stockholms län, ansåg att lantbruket vunnit ofantligt på de s. k. spekulanterna. Först genom tillgången på kapital hade nya krafter och hjälpkällor kunnat utvecklas.⁵⁸ Gripensvärd hade aldrig kunnat inse hur produktionen skulle kunna drivas i höjden genom att sedlarna fick fritt bytas mot silvermynt. Tvärtom hade länder med ett ofantligt kreditsystem utvecklats högt.

Restriktionisternas metod att göra realisationsfrågan till en moralisk fråga, var inte heller främmande för deras meningsmotståndare. Det penningssystem som hade verkat så gynnsamt på jordbruket hade störtat samman, menade Gripensvärd, och i bakgrunden satt kapitalisten, bekvämt inrättad men moraliskt död, och lurade på hur han utan arbete skulle kunna beskatta de närande klasserna.⁵⁹

Alla expansionister gav nu inte sina inlägg lika starka färger som Fredrik Adolf Gripensvärd och Johan Fredrik Rehbinder.⁶⁰ Men deras uppfattning om en fundamental intressekollision i samhället fick stöd i stats- och bankoutskottens utlåtande: den ena medborgarens skuldsättning till den andra var »snart sagdt det viktigaste . . . af deras inbördes samhällsförhållanden».⁶¹ På vilken sida om denna skiljelinje stod nu de sammansatta utskotten?

Utskotten ansåg sig ha gjort en kompromiss mellan de båda gruppernas krav, de hade skyddat kapitalistens egendom mot fortsatt

⁵⁷ RAP 2: 247. Även Bihang 1823, 6, 1, 1: 285 (J. G. Hjerta) och 6, 1, 2: 862 f. (N. V. Stråle).

⁵⁸ RAP bil. 2: 7. På den sista punkten hade Gripensvärd stöd hos en av finanskommitténs medlemmar, F. B. von Schwerin: Yttranden till Kongl. Finans-Comitén (1823) 6 ff. Andreen, I: 438 ff., har påpekat att Schwerin mellan 1815 och 1817/18 blev en ganska betänksam expansionist. Det omdömet är giltigt även 1823 (RAP 6, 2: 787, 929, 1051 f., bil. 6: 323 ff.). Schwerin hade i princip gillat kommitténs slutsatser, men var inte övertygad om att alla försiktighetsmått vidtagits för att skydda fastighetsägarna och de lägre folkklasserna (Bihang 1, 1: 437 f.).

⁵⁹ RAP bil. 2: 10.

⁶⁰ Björklund, Scandia 1964, 73.

⁶¹ Bihang 6, 1, 2: XXXIX.

värdeförsämring utan att därför stjälpas de skuldsatta och de lånebehövande. Utskotten började med förklaringen att ett återställande av bankens sedelinlösning måste vara målet för penningpolitiken, ty den förutan existerade inget förtroende för sedlarnas värde. Men utskotten kunde inte tillstyrka någon omedelbar realisation. Miströendet till banken var för stort för en sådan, och folkets välstånd måste först tillta. Det var för övrigt inte så viktigt för penningvärdet att sedlarna genast inlöstes som att allmänheten fick tilltro till bankens förmåga att i en framtid betala sina skulder. Till detta ändamål borde en viss del av bankens årliga vinst användas till inköp av myntbara metaller — detta minskade ju inte penningstocken eftersom guld och silver inte användes som mynt i landet, det ville utskotten understryka.⁶²

Om nu bankens kredit skulle återställas, borde i fortsättningen både staten och enskilda klara sig utan lån från banken. Men å andra sidan fick man ju inte stjälpas dem, som under den förflutna tiden alltför mycket skuldsatt sig, och principen måste jämkas ända därhän, att utskotten tillstyrkte, att de existerande låneinrättningarna i stort sett bibehölls. De många motionerna om en nedsättning av diskontlåneräntan från 6 till 5 % vann också tillslutning från utskotten, därför att »anledningen för den idoge kapitalsökande, att till nyttigt användande emottaga en främmande tillgång böra sorgfälligt bevaras».⁶³

Riksbankens största gäldenär var staten. Även här borde man enligt utskottens mening gå försiktigt fram. Om man ville återställa förtroendet till banken, var det visserligen nödvändigt att inte låta staten undandra sig sina förpliktelser mot denna. Men å andra sidan krävde medborgarnas belägenhet att deras bördor lindrades, och då borde de ju inte vid bevillningen betungas med överdrivna avbetalningar på statsskulden. Utskotten föreslog att beloppet av de

⁶² Bihang 6, 1, 1: 266. — Utskotten slets mellan motsatserna mera pengar och stabilt penningvärde. Om de 3 %-iga a vista riksgäldsobligationer, som föreslogs för att finansiera allmänna arbeten, antogs att de ej skulle löpa i den dagliga rörelsen men bli en del av penningstocken i alla större likvider (Bihang 6, 1, 2: XXXIII).

⁶³ Bihang 6, 1, 1: 278, 6, 1, 2: XXXIX, LV ff. Man avstyrkte att nya odlingslån skulle utgå. Fonden hade inte utnyttjats till fullo och missbruken av denna låneform ansågs ha varit talrika. I en situation med överproduktion och låga priser tedde det sig inte angeläget att uppmuntra nyodling. Viktigare för jordbruket var fastighetslånen, vilka amorterades under en tid av 28 år och som enligt reservanten J. G. Hjerta (Bihang 6, 1, 1: 300) innebar, att låntagaren orättvist gynnades på övriga medborgares bekostnad. Utskotten föreslog att inflytande medel åter utlånades.

årliga amorteringarna nedsattes till 150.000 (tidigare 500.000, före 1818 750.000) riksdaler som en tillräcklig summa för att understryka föresatsen att inte avvika från givna förpliktelser.⁶⁴

Utlåtandet gav anledning till en lång reservation av Per Lagerhjelm, där han gick tillrätta med den negativa eller kosmopolitiska statsläran, för vilken statens uppkomst och försvinnande var likgiltigt.⁶⁵ — lagerhjelmiskt filosofiska variationer på Björnstjernas tema om växelkursens relativa betydelselöshet.

Även från den restriktionistiska sidan drog betänkandet på sig reservationer. Johan Gustaf Hjerta hävdade att inlösningens upphörande var olagligt och att den borde återställas senast 1827.⁶⁶ Revisionssekreteraren Nils Vilhelm Stråle gav i sin reservation en skildring av hur mången trott, att man skulle kunna minska gäldenärernas skulder genom utsläppandet av nya sedlar. Men en ökning av sedelstocken kunde bara ske lånevägen och den skuldsatte jordbrukaren skulle ju då bli ännu mera skuldsatt.⁶⁷ Ingendera sidan förefaller nöjd. Var utskottens pretention att ha gått en gyllene medelväg berättigad?

Betänkandets mottagande på riddarhuset visar på ett avgörande sätt, att det är ett expansionistiskt aktstycke. Bland dem som helt underkände utskottens arbete var finanskommitténs medlemmar Christian Bernhard Hegardt och Gustaf Lagerbjelke.⁶⁸ Den förre anklagade utskotten för att låta anspråk på lån gå före anspråk på rätt. Förstärkningen av bankens silverfond borde ske, utan att marknaden tillfördes nya sedlar.⁶⁹ Bernhard Rosenblad, som sedan riksdagens början hörde till restriktionismens förkämpar hävdade, att utskottens allmänna deklARATIONER inte stämde med deras förslag. Så som förslagen till silverinköp hade utformats, satte utskotten en gräns för en förbättring av penningvärdet, men ingen gräns för en fortsatt försämring.⁷⁰

Lovorden kom från den andra sidan. Björnstjerna förklarade, att utskotten lyckats gå en medelväg mellan de tvenne intressen som delade landet.⁷¹ Eberhard Munck af Rosenschöld, professor i Lund, förstod inte kritiken av förslaget till silverfond. En ökning av sedelstocken genom inväxling av silver kunde ju inte försämra penningvärdet, ty den medförde ju att proportionen mellan fond och sedel-

⁶⁴ Bihang 6, 1, 2: XXIII ff.

⁶⁶ Bihang 6, 1, 1: 283 ff.

⁶⁸ RAP bil. 6: 300 ff.

⁷⁰ RAP 6, 2: 748.

⁶⁵ Bihang 6, 1, 2: LXXVII ff., CLVI.

⁶⁷ Bihang 6, 1: 359 f.

⁶⁹ RAP bil. 6: 266 ff.

⁷¹ RAP 6, 2: 726.

stock förbättrades.⁷² Ludvig Boije, som själv deltagit i 1810-talets jordspekulation,⁷³ skildrade hur jordbruksprodukterna skulle nedtryckas till vrakpriser och penningbrist och fattigdom öka vid en realisation, och den situationen skulle även kapitalisten få svårt att dra fördel av. Han tillstyrkte därför betänkandet⁷⁴ — dess realisation i en obestämd framtid tedde sig tydligen inte skrämmande.

Synpunkterna i penningfrågan grupperar sig omkring å ena sidan jordbrukets kreditbehov:

den stimulerande effekten på jordbruket av 1810-talets rikliga tillgång på pengar
nedsättning av räntan
bibehållande av de låneformer som stått till jordbrukets förfogande och utvecklande av nya
införande av nya betalningsmedel som lättar penningbristen utan att försämra förhållandet mellan bankosedeln och bankens silverfond
förberedande av realisationen utan att sedelmängden minskas eller bevillningen ökas
realisation först i en obestämd framtid

och å den andra sidan behovet av fast penningvärde:

det vacklande värdet urholkar enskildas förmögenhet och kontanta löner
den lätta kreditmarknaden hade gynnat spekulation i egendomar
jordbrukaren skadas genom skuldsättning
staten bör inte genom fördelaktiga lån gynna vissa medborgargrupper
man bör inte lånevägen släppa ut nya betalningsmedel ägnade att undergräva penningvärdet ytterligare
staten måste fullgöra sina skyldigheter som låntagare i banken, om bankosedlarnas värde skall kunna stöttas upp
realisation genast eller i en nära framtid

På denna grundval kan ett sjuttioal av riddarhusets ledamöter i tabell 2 placeras i kategorierna expansionister och restriktionister. I några få fall är ställningstagandena inte så markerade som egentligen skulle vara önskvärt. Störst bekymmer bereder härvidlag några ledamöter i statsutskottet som reserverade sig mot en nedsättning av diskonträntan, men i övrigt inte hade någonting att invända mot betänkandet (Gyllenkrook)⁷⁵ eller i övrigt bara protesterade mot att odlingslånen skulle upphöra (G. A. Bruncrona)⁷⁶ eller som reserverade sig mot den föreslagna kursen för bankens inköp av silver,

⁷² RAP, 6, 2: 723.

⁷³ G. Jacobson i SBL 5: 246.

⁷⁴ RAP 6, 2: 746 f.

⁷⁵ Bihang 1823, 6, 1, 1: 395.

⁷⁶ Bihang 1823, 6, 1, 1: 395, 411 ff.

som ansågs för hög och därmed skulle innebära en ytterligare försämring av bankosedelns silverkurs, men i övrigt inte hade någonting att invända mot betänkandet (A. Reuterskiöld och C. G. Nordenskiöld)⁷⁷ — alla fyra har räknats som expansionister.

Den diskussion som refererats har i hög grad kretsat kring en motsättning jordägare—löntagande ämbetsmän,⁷⁸ och tabell 2:1 verifierar delvis denna motsättning: bland jordägarna är proportionen restriktionister—expansionister 1:3¹/₂. Det omvittnades ofta i debatten, att penningförlägenheten blev större ju längre man avlägsnade sig från huvudstaden och att den var störst i västsverige, och detta bestyrkes av tabell 2:2. Expansionisternas kärntrupp var jord- och bruksägare från västsverige. Den ende restriktionisten från denna landsända var Baltzar von Platen, vars egenskap av ledare för kanalbygget vägde tyngre än egenskapen av västgötsk jordägare.⁷⁹ Om man räknar bort de mellansvenska jordägarna, bland vilka expansionisterna dock var i majoritet, blir proportionen restriktionister—expansionister bland jordägarna 1:6.

Tabell 2:1 visar också att restriktionisterna var i majoritet bland ämbetsmännen, men bilden är inte lika entydig som för jordägarna: proportionen restriktionister—expansionister är här 1¹/₂:1.

Under 1810-talets början hade man klagat över de penningavlönade ämbetsmännens svåra ekonomiska situation, och 1812 och 1815 erhöll de avsevärda löneförbättringar.⁸⁰ 1823 hördes inga generella klagomål över de penningavlönades villkor. Detta år gäller missnöjet i stället de indelta löntagarna, som hade varit uteslutna från de av riksdagen beslutade löneförhöjningarna under 1810-talet. Sambandet mellan de indelta löntagarnas försämrade läge och den tryckta jordbrukskonjunkturen var alltför uppenbart för att inte uppmärksammas.⁸¹ Eberhard Munck af Rosenschöld, själv indelt

⁷⁷ Reuterskiöld och Nordenskiöld reserverade sig genom att instämma i ett till betänkandet bifogat yttrande av Nordin (Bihang 1823, 6, 1, 1:347). Det bör observeras att inte bara rädslan för en fortsatt kursförsämring kunde motivera en reservation på denna punkt utan också en ovilja att med ett högt pris gynna dem som var i stånd att sälja silver till banken.

⁷⁸ Den överensstämmer i huvudsak med den som Andreen (I:197) har funnit för 1815 års riksdag.

⁷⁹ Se Platens brev från riksdagen till Hans Järta, Hans Järtas papper, UUB, särskilt brevet den 14/8 1823, sista stycket.

⁸⁰ Bihang 1812, 3:1941 ff. Bihang 1815, 5, 4:14 ff.

⁸¹ RAP 1823, bil. 2:186 f. (J. G. Hjerta); bil. 2:217 (C. G. Treffenberg); bil. 2:499 (E. Hederstjerna, chef för Kronobergs reg.); bil. 2:621 (C. Ridderstolpe, chef för Södermanlands reg.); 1:664 (C. Ehrenborg, landssekreterare i Skaraborgs län). Bihang 1823, 4, 2:1442 f. (SU). Björnstjerna: Anförande 53. Schwerin: Yttranden 23.

Tabell 2. Yrkesfördelningen på 1823 års riddarhus i den penningpolitiska frågan.

	restriktionister	expansionister
2:1		
civila och militära ämbetsmän ⁸² (spec. i tab. 2:3)	19	13
jord- och bruksägare utan tjänst (spec. i tab. 2:2)	8	28
övriga ⁸³	3	3
	30	44
2:2		
jord- och bruksägare utan tjänst i mellansverige (mälardelarna och Närke) ⁸⁴	5	9
i västsverige (Västergötland, Bohus- län, Värmland) ⁸⁵	1	11
i övriga landsdelar ⁸⁶	2	8
	8	28
2:3		
kontantavlönade eller lönlösa ämbets- män (spec. i tab. 2:4)	17	5
ämbetsmän med boställen och/eller indelta löner		
i mellansverige ⁸⁷	0	3
i västsverige ⁸⁸	0	4
i övriga landsdelar ⁸⁹	2	1
	19	13
2:4		
kontantavlönade eller lönlösa ämbetsmän utan jord- eller bruksegendom ⁹⁰	12	2
med jord- eller bruksegendom		
i mellansverige ⁹¹	4	2
i sydsverige ⁹²	1	1
	17	5

⁸² Eftersom det i denna tabell är frågan om avlöningsformen, inte om yrkets karaktär har hovämbetsmän, präster och läkare (jfr not till tabell 1) överflyttats från »övriga yrken» till »ämbetsmän».

⁸³ *Restriktionister*: A. M. Berghman (RAP 6, 2: 931 ff.), G. Lagerbjelke (ovan s. 99), M. D. Silfverberg (RAP bil. 6: 289 ff.). *Expansionister*: P. Estenberg (RAP bil. 1: 866), G. von Saltza (RAP bil. 1: 1022 ff.), C. A. Silfverhjelm (RAP 6, 2: 1068).

⁸⁴ *Restr.*: C. H. Anckarsvärd (RAP 6, 2: 939 ff.), J. H. Gyllenberg (RAP bil. 6: 9 ff.), G. von Heijne (Bihang 6, 1, 1: 444 ff., jfr ovan s. 95 not 50), C. F. Horn (RAP 6, 2: 786), C. Lewenhaupt (RAP bil. 1: 977 ff.). *Exp.*: I. af Darelli (ovan s. 96), R. F. Ehrenheim (RAP bil. 2: 290 ff.), A. F. von Francken (RAP bil. 3: 83 f.), F. A. Gripensvärd (ovan s. 97), F. Hjerta (ledamot av SU), C. J. af Nordin (Bihang 6, 1, 2: LXXV, men dock RAP 6, 2: 785), A. Reuterskiöld (ovan s. 101), C. Rålamb (Bihang 6, 1, 1: 416, 6, 1, 2: LXXV), G. af Ugglas (ledamot av SU).

⁸⁵ *Restr.*: B. von Platen (RAP 1: 789 ff., 3: 250 ff., 6, 2: 750, bil. 6: 308). *Exp.*: C. J. von Becker (RAP bil. 1: 534 ff., 6, 2: 993 ff., 1019 ff.), J. Gripensstedt (RAP

löntagare, hävdade att den huvudsakliga löneförbättringen för officerarna vid indelta armén vore att förbättra jordbrukarens belägenhet i allmänhet.⁹³ Carl Joachim von Düben, major vid Västgöta regemente, ansåg, att särskilt underofficerarna var i ett svårt läge, eftersom de saknade förlag för att kunna bruka sina boställen på ett förmånligt sätt.⁹⁴ C. von Qvanten önskade att billiga jordbrukslån skulle stå till förfogande även för innehavare av boställen.⁹⁵

En fortsatt analys av siffrorna i tabell 2 visar nu, att den intresse-motsättning kontantavlönade—indelta ämbetsmän, som debatten antyder, var en verklighet. När de indelta löntagarna i tabell 2: 3 räknas bort, blir proportionen restriktionister—expansionister bland ämbetsmännen 3: 1. När som nästa steg de ämbetsmän, som var ägare till jord- eller bruksegendom, räknas bort i tabell 2: 4, blir proportionen 6: 1.

De siffror som i tabell 2 blivit föremål för analys är visserligen låga, men det samstämmiga resultatet av tabellen och av studiet av debatten, ger anledning till en ny undersökning av yrkesfördelningen på riddarhuset.

bil. 2: 204 ff., 6, 2: 1034), C. F. Hammarhjelm (Bihang 6, 1, 1: 416, 6, 1, 2: LXXV), C. G. Hård (RAP bil. 1: 497 ff., bil. 3: 311 ff.), P. Lagerhjelm (ovan s. 99), G. Lilljestråle (RAP bil. 6: 344 ff.), N. S. Reenstjerna (RAP bil. 1: 386 ff., bil. 2: 383 f.), A. Rudbeck (RAP bil. 2: 834), C. von Qvanten (RAP bil. 1: 253 ff., 808 ff.), G. Sture (RAP bil. 1: 554 ff.), W. Tham (RAP bil. 3: 281, 145 ff., 6, 2: 1006).

⁹⁰ *Restr.*: L. J. Dalman (RAP bil. 2: 322, bil. 6: 285 ff.), J. De la Gardie (medlem av finanskom.). *Exp.*: C. Beckfries (RAP bil. 1: 1025 ff.), L. Boije (ovan s. 100), G. Gyllenkrook (ovan s. 100), C. H. Posse (RAP 2: 40 f., 3: 246 f.), J. F. Rehbinder (RAP bil. 1: 615 ff.), A. Rothlieb (RAP 6, 2: 1031 f.), J. von Seth (Bihang 6, 1, 1: 421 f.), H. G. Wrangel (RAP bil. 3: 134 ff., 6, 2: 964 ff.).

⁹⁷ *Exp.*: M. Björnstjerna (ovan s. 93), C. P. Gahn (ledamot av SU), F. B. von Schwerin (ovan s. 97 not 58).

⁹⁸ *Exp.*: G. M. Adlercreutz (RAP bil. 1: 785 f.), C. Ehrenborg (RAP 6, 2: 1026 f.), A. Haij (RAP bil. 2: 198 ff.), S. von Stahl (RAP bil. 1: 234 f.).

⁹⁹ *Restr.*: J. Cederström (ovan s. 94), E. Sparre (RAP bil. 2: 439). *Exp.*: E. Munck af Rosenschöld (ovan s. 99, RAP 6, 2: 1022).

⁹⁰ *Restr.*: P. G. Cederskjöld (RAP 6, 1: 708 ff., 6, 2: 792 f.), O. R. Cederström (ovan s. 96), A. Cock (RAP 1: 988 f.), A. von Hartmansdorff (RAP 6, 2: 786, 816 ff.), C. B. Hegardt (ovan s. 99), J. G. Hjerta (ovan s. 99, RAP 6, 2: 759 ff., Bihang 6, 1, 1: 283 ff.), M. von Hohenhausen (RAP 6, 2: 730 ff., 814, 992), J. P. Lefrén (RAP 6, 2: 799), A. G. Mörner (medl. av finanskom.), B. Rosenblad (ovan s. 97, RAP 6: 70), N. V. Stråle (ovan s. 99, Bihang 6, 1, 1: 439 ff.), G. af Uhr (Bihang 6, 1, 1: 374, 377 ff., 449). *Exp.*: O. G. Nordenskjöld (ovan s. 101), C. G. Treffenberg (RAP bil. 2: 220).

⁹¹ *Restr.*: E. R. Adelsvärd (Bihang 6, 1, 1: 395, 399, 6, 1, 2: LXXV, RAP 6, 2: 785), C. A. Löwenhjelm (medl. av finanskom.), M. Rosenblad (medl. av finanskom.), G. F. Wirsén (ovan s. 93). *Exp.*: G. A. Bruncrona (ovan s. 100), G. F. Toll (RAP bil. 1: 701 ff.).

⁹² *Restr.*: J. Mannerstam (RAP 6, 2: 756 ff., 1015 ff.). *Exp.*: A. W. Pereswetoff-Morath (RAP bil. 6: 271 ff., Bihang 6, 1, 1: 316 ff., 332 ff.).

⁹³ RAP 1823 6, 1: 317.

⁹⁴ RAP 1823 bil. 4: 144.

⁹⁵ RAP 1823 bil. 1: 818.

III

De ämbetsmän som på 1820-talet fortfarande hade indelta löner ock/eller boställen var följande.

Kavalleri- och infanteriinspektörer, brigadchefer, presidenten i krigskollegium, ordföranden i krigshovrätten samt generaladjutanten för armén var försedda med översteindelningarna vid vissa regementen.⁹⁶ Med indelningarna följde boställen. En del av dessa var utarrenderade och om arrendet var satt i pengar minskade detta rimligen boställsinnehavarens kontakt med jordbrukskonjunkturen. Men han var därvidlag i samma läge som en ägare till utarrenderad jord, och när det gäller jordägare tillåter inte materialet en sådan fingradering att ägare till egendomar i eget bruk och ägare till utarrenderade egendomar särskiljas. Det vanligaste var för övrigt att boställsarrendena helt eller delvis utgick in natura, framförallt i spannmål.⁹⁷ Värdet av den indelta lönen, jordeboks- och mantalsränta samt kronotionde, var också länkat till jordbrukskonjunkturen, eftersom både räntegivaren och indelningshavaren hade rätt att påfordra betalning in natura.

Dessa generaler hade vid sidan av indelningarna även kontanta löner, men värdet av indelningarna synes i samtliga fall ha varit större.⁹⁸

Officerare vid indelta regementen utgjorde den allra största gruppen av indelta löntagare på 1823 års riddarhus, men kan dock inte behandlas som en helhet. För det första var Norra och Södra skånska infanteriregementena indelta bara vad avser manskapet och vid Livregementets grenadjärer var bara en liten del av officerskåren indelt. För det andra hade varje indelt regemente dels ett antal lönlösa officerare, dels åtta subalterner med kontant lön. Genom en jämförelse mellan generalmönsterrullorna och boställsuppskattningskommitténs handlingar kan indelningshavare med eller utan boställen namnges.⁹⁹

Boställena var ofta utarrenderade. För de lägre officerarnas del skedde detta genom krigs- och kammarkollegierna på en mycket lång tid, 30 år.¹ Vid 1823 års riksdag var krafter i verksamhet för att avskaffa detta system, som ansågs ekonomiskt oförmånligt för

⁹⁶ RAP bil. 1: 741 f. (Björnstjerna). Boställsuppskattningskommittén 1827, Krigsarkivet.

⁹⁷ L. G. Rabenius: »Lärobok i svenska kamerallagfarenheten» (1832), 182 f.

⁹⁸ Bihang 1828/30 1, 1 prop. 2 s. 63 o. 65. Räntekammarens utgiftsverifikationer 1823, RA. — Värdet av indelningarna var betydande. Chefen för 1. infanteriinspektionen G. Boije åtnjöt 4.000 rdr kontant samt indelning + boställe för överste + kapten vid livkompaniet vid Närkes regemente till ett sammanlagt värde av ca 5.400 rdr. Chefen för 3. infanteribrigaden G. Lagerbring hade 3.000 rdr kontant och motsvarande indelningar vid Upplands regemente värda nära 6.600 rdr (Boställsuppskattningskom.).

⁹⁹ Generalmönsterrulla för ... regemente /för år närmast före och efter 1823/ och Boställsuppskattningskom., Krigsarkivet.

¹ Rabenius, 181.

löntagaren² och som saboterade indelningsverkets idé »att ej mindre Befälet än Soldaten, under fred skulle använda tiden gagneligt för Fäderneslandet och sig». Det hävdades också att »boställets skötsel gifver indelningshavaren en nyttig sysselsättning som med hans tjänstegöromål utan svårighet kan förenas».³

Denna kategori av boställsinnehavare var alltså förhindrad att själv avgöra om utarrendering eller eget bruk ställde sig gynnsammast. Men betalning in natura var helt dominerande⁴ och boställets innehavare fick själv vidtaga rättsliga åtgärder vid försummade arrendebetalingar. Det påpekades att detta ibland ledde till att boställsinnehavaren endast efter långt dröjsmål kunde få in någon del av sin lön och han riskerade att bli utan.⁵

*Landshövdingar.*⁶ Alla landshövdingar utom sju var försedda med boställen eller andra jordbrukslägenheter. Avkastningen av dessa varierade från drygt 10 % av hela inkomsten (Uppsala län) till över 90 % (Malmöhus län). Av landshövdingarna med boställen hade alla utom två (Gotlands och Malmöhus län) dessutom indelt lön av varierande sammansättning, men alltid med en mycket stor dominans för naturprodukterna, särskilt spannmål. Av de sju landshövdingarna utan boställen var bara landshövdingarna i Norrbotten och Jämtland helt kontantavlönade. De övriga fem hade indelt lön. En av dem, landshövdingen i Kristianstad, hade före 1816 haft hela lönen i kontant, men begärt och fått den omvandlad i spannmål i likhet med vad som gällde för kollegan i Blekinge.⁷ Till en början var detta en lönsam affär: lönen hela värde var 1816 4.121 rdr, 1818 hade värdet stigit till 4.746. Men de följande åren såg en brant fallande kurva. 1822 var hela lönen värde bara 3.038 — en minskning sedan 1818 med 36 %.

Alla landshövdingar med indelta löner drabbades inte så hårt som landshövdingen i Kristianstad. Löneminskningen var beroende av lönens sammansättning och länets markegångspriser. För landshövdingen i Stockholms län minskade lönen med 33 % mellan 1818 och 1822, för Uppsala län var värdet 25 %, Södermanlands län 29 % och Skaraborgs län 27 %. I en del fall anger den här utnyttjade utredningen bara ett medelvärde för boställsinkomsterna och hela lönen värdeminskning kan då inte beräknas.

² »Å Bostället kunde han /indelta officeren/ utom tjänstgöringstiderna begagna en enkel och hemma väfvd vallmarsklädnad, men boende i stad eller inaccorderad hos ståndspersoner på landet fordras ett nästan dagligt nyttjande av kostsamare klädsel» m. fl. argument av ekonomisk natur av G. W. af Tibell. Militie-boställskommittén 1824. Krigsarkivet.

³ Bihang 4, 6: 345 och 4, 5: 528 (SU + LU + ABU).

⁴ Se ovan s. 104 not 96.

⁵ RAP 1823 bil. 2: 621 f. (C. Ridderstolpe) och bil. 2: 513 ff. (G. F. Åkerhjelm).

⁶ Sammansatta kollegier till Kgl. Maj:t nr 177 c. /Kammarkollegium och statskontoret ang. löne reglering för landshövdingarna den 20/10 1828/, RA.

⁷ Bihang 1815, 5, 2: 1018. Innebar inte endast en omvandling utan även en förhöjning av lönen.

*Lands-, lantmäteri-, jägeri- och kleresistaterna.*⁸ Antalet ämbetsmän ur dessa grupper på 1823 års riddarhus uppgår inte till ett tiotal. De tre senare kategoriernas boställen och indelta löner får avläsas i fögderiernas specialräkningar i landsböckerna.⁹ För landsstaten finns löneförhållandena noga kartlagda i samband med utredningar om lönerreglering under senare hälften av 1820-talet, alltså samma typ av material som kom till användning för landshövdingarnas del.¹⁰

Lagmän. En handbok i kamerallagfarenhet från 1832 räknar upp lagmännen bland de med boställen försedda ämbetsmännen.¹¹ I landsböckerna spåras emellertid boställe för endast en av de sju lagmännen på 1823 års riddarhus.¹²

Häradshövdingar. Även för denna kategori är det nödvändigt att gå till landsböckerna för att fastställa innehavet av boställe. Det bör därvid observeras att boställets avkastning inte medräknas i riksstaten eller andra stater.¹³ Även för boställen bokfördes emellertid jordeboks- och mantalsränta. Ibland betalade verkligen vederbörande befattningshavare denna ränta till statsverket, men i de flesta fall var räntan indelt till lön åt boställsinnehavaren.¹⁴ Det är på denna väg man kan fastställa att sju av tio häradshövdingar på 1823 års riddarhus innehade boställen.

Det är ingenting känt om hur stor del av en häradshövdingens inkomst avkastningen av bostället i allmänhet utgjorde. De häradshövdingar som saknade boställe uppbar ett särskilt lönetillägg, boställspengar, som emellertid inte längre motsvarade ett boställets avkastning. Häradshövdingar saknade med undantag av boställsräntorna indelta löner. Den kontanta lönen från statsverket var liten, 75 riksdaler, och huvuddelen av de kontanta inkomsterna härrörde från lösen och liknande typer av arvoden.¹⁵

Förhållandena var ytterst olika i olika domsagor. När häradshövdingarnas boställen avvecklades 1874, översteg inkomsterna av dessa sällan 25 % av hela inkomsten.¹⁶ Om de relativa förändringarna av

⁸ Landsbok med specialer 1823 ... län. Kammararkivet, Gla bankohuset.

⁹ Sammansatta kollegier till Kgl. Maj:t 177 b. RA /Kammarkollegium och statskontoret ang. lönerreglering för landsstatstjänstemännen 10/10 1828/.

¹⁰ Rabenius, 179.

¹¹ Lagmännen i Upplands och Stockholms läns lagsaga.

¹² En tablå över lagmännens inkomster från 1847/48 års riksdag registrerar boställsräntor endast för lagmännen i Upplands-Västmanlands-Kopparbergs och Stockholms läns-Södermanlands-Gotlands lagsagor men ej för de övriga nio. Bihang 1847/48 4, 1 nr 298 s. 4. Indelningen i lagsagor hade dock ändrats sedan 1823.

¹³ F. Lagerroth: »Indelnings- och grundskatteväsendets avveckling. Ett systemskifte inom svensk statshushållning» (Skrifter utg. av Fahlbeckska stiftelsen. IX. 1927) 44.

¹⁴ Bihang 1847/48 4, 1, 2: 86. Vid Dalregementet var boställsräntan ibland indelt till lön åt andra än boställets innehavare. Boställsuppskattningskommittén 1827. Krigsarkivet.

¹⁵ Bihang 1817/18 4, 1: 583 ff.

¹⁶ Bihang 1874 2, 2 nr 1: 26 f.

olika inkomstposter mellan 1823 och 1874 kan man knappast uttala någon gissning. Det förhållandet att häradshövdingarna var bosatta på landsbygden får bli avgörande för deras plats i jordintressets grupper i tabell 3.¹⁷

Det är omöjligt att här utreda hur hårt jordbrukskrisen drabbade en indelt löntagare; det berodde på vilka persedlar som ingick i lönen och på prisutvecklingen i respektive län. En tendens till samvariation av inkomsterna för en indelt löntagare och en jordägare på samma ort måste dock ha förelegat.

Även *de kontanta lönernas* nominella värde varierade emellertid med jordbrukskonjunkturen. Efter 1816 omräknades hälften av de kontantavlönade civila ämbetsmännens löner i spannmål efter priset 4 1/2 riksdaler per tunna och omräknades åter i pengar efter genomsnittet av samtliga läns markegång för råg och korn för föregående år.¹⁸ Detta medförde att dessa löner mellan 1819 och 1823 minskade med omkring 23 %.¹⁹ För officerarna vid de värvade regementena var det första omräkningspriset 6 rdr per tunna, vilket gjorde att gruppen i dess helhet fick vidkännas en mindre minskning än de civila kollegerna under de aktuella åren — det högre omräkningspriset gjorde, att den andel av den slutgiltiga lönen, som var beroende av omräkningen och därmed av spannmålspriset, blev mindre. Löneminskningen 1819—1823 var inte lika stor för alla kontantavlönade officerare, eftersom den via omräkningen erhållna löneförstärkningen från början inte distribuerades proportionellt. För en förste major i ett gardesregemente var minskningen bara 12 %, för kaptener i samma regemente 14 % och för fänrikar där 25 %. För Svea artilleriregemente, flottans konstruktionskår och sjömätningsskåren ligger värdena mellan 18 och 22 % — om för officerarna i de två sistnämnda kårerna de höga traktamentena medräknas stannar minskningen för dem vid 13 %.¹⁹

De exempel som har meddelats visar att en indelt löntagare inte nödvändigtvis var i ett mycket sämre läge än en kontantavlönad.²⁰ Två omständigheter tenderade att motverka ett intresse för höga spannmålspriser hos de kontantavlönade. För det första var medel-

¹⁷ Det är anmärkningsvärt, att det i bondeståndet ibland hördes krav på löneförbättring åt häradshövdingen i den ena eller den andra lagsagan. (Bd P 1815 3: 78 f., Bihang 1823 4, 1: 364 ff., Bihang 1828/30 4, 1, 3: 273 ff.). En positiv inställning till löneökningar åt ämbetsmän var annars ytterst sällsynt i det ståndet.

¹⁸ Bihang 1823 4, 1: 347, 352 f. Häradshövdingar utan boställe gick dock miste om detta, Bihang 1817/18 4, 1: 589.

¹⁹ Räntekammararens utgiftsverifikationer 1819 och 1823 /avlöningslistor/, RA.

²⁰ Jfr ovan s. 105. Förhållandet mellan markegångs- och marknadspriser är inte klarlagt (se diskussionen i G. Utterström: »Jordbrukets arbetare» /Den svenska arbetarklassens historia 13. 1957/ 2: 380 ff.). Om Utterströms antagande, 1: 877, att markegångspriserna i tider av starka prisförändringar tenderade att släpa efter, är riktigt, skall löneminskningen för den indelte löntagaren — men ej för den kontantavlönade — vara större än vad som exemplifierats ovan, allt under förutsättning att räntegivarna utnyttjade möjligheten att leverera in natura.

talet av markegångspriserna inte vägt. Värdena från län med liten spannmålsproduktion ansågs bromsa effekten på lönerna av låga priser i de spannmålsproducerande län,²¹ som massan av de löntagande hade närmast inpå sig. För det andra var det ju inte hela lönen som följde sjunkande spannmålspriser nedåt. 1818 låg de senare ovanligt högt och 23 % motsvarade långt ifrån priset mellan 1818 och 1822. I Stockholms, Uppsala och Södermanlands län minskade medeltalet av markegångspriserna mellan dessa år för råg med 44 % och för korn med 30 % (genomsnittsvärde 37 %).²² Riksmedeltalet minskade med 36 respektive 27 % (31,5 %).²³

Men en nedgång i spannmålspriserna måste ändå ha inneburit en försämring av den kontantavlönades reallön, för såvitt inte antingen vederbörande ämbetsmans lön var så låg att en väsentlig del gick till spannmålskonsumtion eller det var fråga om ett allmänt prisfall. Den kontantavlönade ämbetsmannen hade lika litet som sin indelte kollega anledning att glädjas över stora spannmålsskördar med fallande priser. Men fallande priser som en följd av förbättrat penningvärde var gynnsamt för honom, och på den punkten förelåg verkligen en intressemotsättning gentemot producenter och naturaavlönade ämbetsmän — och kontroversen på riddarhuset gällde statens ansvar för penningmängd och penningvärde, inte försynens ansvar för rikliga skördar.

Vid undersökningen av de indelta löntagarnas löneförhållanden har målet varit att avgöra om den indelta lönen och inkomsten från boställe översteg den kontanta lön som somliga indelta löntagare uppbar, och det har lyckats utom beträffande häradshövdingarna och den ende med boställe försedde lagmannen.

Detta skulle ha varit önskvärt också för gruppen kontantavlönade ämbetsmän med jord- eller bruksegendom. Men den uppgiften torde i praktiken vara omöjlig att lösa. Gruppen innehåller alla graderingar från ämbetsmän i de högsta löneskikten med egendom av karaktären »sommarnöje» till lönlösa ämbetsmän, vilkas försörjning kom från en jordegendom. Det är lämpligt att bortse från denna grupp vid tolkningen av tabell 3.

Tabell 3 leder till slutsatsen att jordintresset blir mycket underskattat genom den indelning i yrkesgrupper som användes för tabell

²¹ Bihang 1823 4, 1: 348.

²² K. Åmark: »Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719—1830» (1915) 360 f.

²³ Åmark 365. — Av den lön en civil kontantavlönad ämbetsman fick 1819 hade drygt 2/3 erhållits via omräkningen över spannmål.

Tabell 3. *Jordintresse och kontantlöntagarintresse på 1823 års riddarhus.*

	totalt	bänk- mans- valet	den 7/5	den 2/8	vid riks- dagens slut	riksdags- beslutet
	pollett- inne- havare	pollett- inne- havare	pollett- inne- havare	närva- rande	pollett- inne- havare	närva- rande
<i>antal</i>	814	491	698	(277) ²⁵	607	181
<i>andelar i procent</i>						
a kontantavlönade och lönlösa ämbetsmän utan jord- eller bruks-egendom	39	42	40	41	43	46
b kontantavlönade och lönlösa ämbetsmän med jord- eller bruks-egendom (huvudsakligen i mellansverige)	6	8	7	8	6	9
c jord- och bruksägare utan tjänst samt ämbetsmän med indelta löner från <i>mellansverige</i>	20	18	22	14	21	19
d jord- och bruksägare utan tjänst samt ämbetsmän med indelta löner från <i>västsverige</i>	6	5	5	6 ²⁶	5	6
e jord- och bruksägare utan tjänst samt ämbetsmän med indelta löner från <i>övriga landsdelar</i>	15	11	13	17 ²⁶	11	9
f övriga yrkesgrupper ²⁴	1	1	1	1	1	2
g »utan känd sysselsättning»	13	15	12	13	13	9
	100	100	100	100	100	100
c + d + e — a	+ 2	— 8	0	— 4	— 6	— 12

1. I maj var de båda grupperna kontantavlönade ämbetsmän respektive jord- och bruksägare utan tjänst + indelta ämbetsmän lika stora. Och de tidvisa förändringarna i styrkeförhållandena, som i tabell 1 var utan större intresse, får nu betydelse. Slutsatser på grundval av dessa förändringar är dock ganska vanskliga.

Om man på grundval av tabellerna 1 eller 3 gör uttalanden om

²⁴ Se not 1 till tabell 2.

²⁵ Antalet överskattat, se ovan s. 89 f.

²⁶ Indelta officerare utgör en särskilt stor andel av dessa grupper, och eftersom den kategorin har den största »rörligheten» av alla, ger den använda metoden (ovan s. 89 f.) för stora värden här.

styrkeförhållandena mellan olika yrkesgrupper, förutsätter man att den politiska aktiviteten är lika stor inom grupperna. Att den i själva verket varierar med hänsyn till frågornas art är självklart. Men det kan visas att den även generellt sett är olika (tabell 4).

Tabell 4. *Den politiska aktiviteten bland civila ämbetsmän och officerare på 1823 års riddarhus.*²⁷

	av totala antalet polett-innehavare	yttrande i plenum eller medlemskap i utskott, elektors- eller bänkmansförsamling ²⁸				
		1—15/3	1—15/5	1—15/7	1—15/9	1—15/12
<i>antal</i>		164	109	119	94	118
<i>andelar i procent</i>						
a civila ämbetsmän i huvudstaden	18	21	26	24	32	32
b officerare i huvudstaden	15	9	8	10	10	16
c civila ämbetsmän från landsorten	6	13	16	17	15	9
d officerare från landsorten	22	12	7	8	7	9
	61	55	57	59	64	66

²⁷ Om principerna vid klassificeringen, se not till tabell 1.

²⁸ Den närvaro som kan fastställas genom yttranden till ståndets protokoll under olika fjortondagsperioder gäller i regel mellan 40 och 60 riksdagsmän; den 1—15/3 dock något över 100.

RhO § 28 stadgade, att om en utskottsledamot utan erhållen ledighet avreste från riksdagsorten eller utan laga förfall var frånvarande från utskottets sammanträden tre gånger i följd, så miste han riksdagsmannarätten. Möjligheten att vara borta med permission var begränsad till fem veckor. Elektorererna sammanträdde tid efter annan från den 13/4 till den 27/11 för att fylla vakanser i utskotten. Visserligen var närvaron vid utskottens sammanträden vid enstaka tillfällen mycket dålig; av RhU:s tolv ledamöter var några gånger bara två eller tre närvarande (RhU prot., Riddarhusarkivet). Att döma av de utskott eller utskottsavdelningar som protokollförde närvaron blir dock felet mycket obetydligt, om samtliga ledamöter i de utskott eller avdelningar, som saknar närvarouppgifter räknas som närvarande.

Bänkmän och utskottselektorer var förbjudna att bortresa utan tillstånd av lantmarskalken. Om någon varit borta utan permission tre veckor skulle nyval ske (RhO §§ 25 f.). Eftersom kvorum var 13 av 25 elektorer och 26 av 50 bänkmän, så brådskade det i praktiken inte med omval (RhO §§ 21 f.). Avgångarna ur bänkmans- och elektorsförsamlingarna på grund av »befordran» till elektorsförsamling resp. utskott gav inte anledning till omedelbara nyval. De bänkmän som den 3/2 blev elektorer ersattes först den 30/4. Tre bänkmän som valdes till elektorer den 3/9 fick överhuvudtaget inga ersättare. Det finns ingen anledning att tro att avgångarna på grund av avresa från riksdagen föranledde snabbare nyval. Bänkmän och elektorer räknas därför som närvarande endast omedelbart efter det att respektive församling kompletteras.

Några nämnder och elektorererna för att utse dessa nämnder var i verksamhet vid ett enda tillfälle, och vederbörande kan endast räknas som närvarande just då.

Resultatet av tabell 4 är knappast överraskande. De civila ämbetsmännen hade ofta anledning till ett yrkesmässigt intresse för riksdagsärendena. Iakttagelsen raserar emellertid definitivt metoden att beräkna yrkesgruppernas andel på bruttosiffran av pollettinnehavare. Den överväldigande andel som denna metod (tabell 1) tilldelar officerarna reduceras i verkligheten på två avgörande sätt: officerarna var i långt större utsträckning än de civila ämbetsmännen från landsorten och den politiska aktiviteten bland dem var avsevärt lägre än bland de civila ämbetsmännen.²⁹

En undersökning av bänkmansvalet har visat att jordägarna vid detta tillfälle lyckades hävda sig långt bättre än vad som svarade mot deras andel av ståndet, tydligen som en följd av noggranna valförberedelser.³⁰ För att förklara avgörandet i den penningpolitiska frågan den 2 juli är det nödvändigt att förutom intressegemenskapen mellan jordägare och indelta löntagare förutsätta en högre aktivitet för de grupper som rekryterade expansionisterna.³¹ De allmänna grunderna i utskottets förslag antogs med 94 röster mot 88 för återremiss.³² Antalet jordägare från landsdelar utanför mellan-sverige var då omkring 60. Även efter det att styrkan i det närmaste fördubblats genom de indelta löntagarna från samma landsdelar, var de de kontantavlönade mycket överlägsna med sin styrka av omkring 260.

Argus berättar den 30 oktober 1822, att jordadeln i Västergötland och angränsande landsdelar sluter sig samman för att dela på kostnaden för representanter vid den kommande riksdagen. Denna av missnöje sporrade aktivitet är en borgen för att det jordintresse, som kunde göra sig gällande på 1823 års riddarhus, inte överskattas i tabell 3. I samma riktning verkar också det förhållandet att den relativt stora gruppen »utan känd sysselsättning», alla ansträngningar³³ till trots, kan misstänkas fortfarande innehålla en del jordägare.

Man bör slutligen hålla i minnet att även helt kontantavlönade ämbetsmän av olika skäl kunde föranledas till solidaritet med det krisdrabbade jordbruket. Det gäller faktorer som inte kan mätas och här skall bara ett exempel anföras.

²⁹ Jfr Björklund, StvT 1963, 59.

³⁰ Björklund, StvT 1963, 67.

³¹ Samma resultat har Andreen (I: 197) nått för 1815 års riksdag.

³² RAP 1823 6, 2: 7888.

³³ Not 26 till tabell 1.

August von Hartmansdorff förorsakades en hel del bekymmer av släktingar med skuldbelastade jordegendomar i Småland. Morbrodern C. H. Grönhagen och svågern N. F. Gladheim var båda skyldiga Hartmansdorff pengar, som de med hänsyn till de dåliga priserna på jordbruksprodukter hade svårt att betala. Den förre, som låg efter Hartmansdorff med böner om nya försträckningar, översände en riksdagsfullmakt till Hartmansdorffs disposition.³⁴ Ytterligare två fullmakter för ätter ur den småländska adeln kom Hartmansdorff i besittning av. Leonard Rääf skrev att »Sveriges sanna allmenhet väntar hjälp uti en verkelig nöd och ett skyndsamt beslut om Staten skall äga flere classer innevånare än gäldstuguhjon och gäldstuguvacktare».³⁵ Karl Johan Bogeman hade försett sin fullmakt med följande mandat:

»Den åstundade fullmagten bifogas härjämte och lämnar gärna rättighet at disponera den, dock med et förbehåll som jag hoppas skall vara rimligt, det neml. at innehafvaren åtar sig ogilla realisation med silver och rörelsecapitalets förmindskande, hvarmed visserligen åsyftas vahruprisernas fällande. Cousin har säkert så mycken upplysning i detta ämne at jag icke behöfver uppgifva någre skäl till detta förbehåll. Jag utber mig endast friheten at påminna hur många släktingar, Cousin har, som genom prisernas än ytterligare fällande skulle bli utsägl. lidande om icke ruinerade. Bland dessa, kan i första rummet, nämnas min stackars Bror, som är aldeles överhopad av skulder och som i år, fått så stor missväxt at han torde få köpa säd, och däreft Cousins egen Marbror Grhn, som uptager lån allestäders där pengar träffas och äfven af mig fått biträde af 1.000 Rdr Bco. Och detta alt dels för missväxten, dels och förnämligast för de redan så mycket av penningebristen fallne vahrupriserna. Säkrast vore väl om man kunde få en jordägare utan tjänst till fullmäktig.»³⁶

Det är intressant att Hartmansdorff före riksdagen jämte sin gode vän Per Lagerhjelm gav ut den expansionistiska skriften »Hvad bör man i financiell och oekonomiskt hänseende af den påbörjade Riksdagen hoppas och vänta?» (1823), men att han tycks ha ställt sig bland restriktionisterna när frågan avgjordes på riddarhuset³⁷ — för att gälla riksdagens i särklass flitigaste talare var hans insats i denna fråga påfallande blygsam.

³⁴ Brev från N. F. Gladheim 30/4 1822, från Augusta Gladheim 9/8, 5/4 1823, från L. H. Grönhagen 16/10, 27/11 1821, 29/1, 12/2, 28/10, 17/12 (fullmakten) 1822, 6/4 1823. Hartmansdorffs samling, RA.

³⁵ Brev från L. F. Rääf 29/1 1823, Hartmansdorffs samling, RA.

³⁶ Brev från K. J. Bogeman till H. den 27/12 1822, Hartmansdorffs samling, RA.

³⁷ Ovan s. 103 not 90.

Dessa två faktorer — svårigheten att avgränsa jordintresset samt skillnaden mellan ståndets »potentiella» och dess »aktiva» sammansättning — begränsar värdet av tabell 3. Tabellen ger dock möjlighet till två iakttagelser. Oppositionens paroller om den svåra krisen för jordbruket hade en betydligt gynnsammare jordmån på riddarhuset, än vad man kunde vänta med hänsyn till dess byråkratiska och militära karaktär. Och den i och för sig starka grupp, som oppositionen appellerade till, blev missgynnad genom riksdagens långvarighet, vilket i det labila styrkeläget måste ha varit kännbart.

VÄRNPLIKTSVÄGRARFRÅGAN I RIKSDAGEN

Av Fil. mag. BENGT ANDERSSON, Uppsala

I. Vid mitten av 1800-talet började den ortodoxa statskyrkans grepp om människorna att lossna. De frikyrkliga emancipationssträvandena stod ej att hejda och från 1870-talet kan man tala om frikyrkan som folkrörelse. Medan ortodoxien betonade den kyrkliga seden och ordningen, blev det religiösa idealet för frikyrkans folk den personliga fromheten och omvändelsen. Bibeln blev den högsta auktoriteten och dess uttolkande tilltröddes även lekmannabrodern. Genom evangeliet och den Helige Ande regerades de sant kristna: man borde lyda Gud mer än människor.

När personer med denna andliga utrustning ställdes inför värnpliktstjänstgöringens perspektiv uppstod i en del fall kollision mellan den av samvetet förestavade religiösa plikten och statens krav, varvid värnpliktsvägran blev följden. Detta gällde till en början framför allt medlemmar av fribaptistsamfundet, som bildades 1872. Värnpliktsvägran av samvetsskäl är sålunda en företeelse, vars uppkomst mycket nära sammanhänger med väckelsefromhet och frikyrklighet. Detta nära samband har fortsatt och är karakteristiskt för samvetsömheter under hela det tidsavsnitt, som behandlas i denna uppsats. En utmärkt illustration till detta ges i det statistiska material, som publicerades av 1941 års statliga utredning på området. Man finner där, att sådana frikyrkocentra som Ångermanland, Västerbotten och norra Småland toppar statistiken för samvetsömma värnpliktiga.¹ Genomsnittligt är frekvensen i dessa områden dubbelt så stor som i landet i allmänhet.

Mycket låga procenttal uppvisar däremot utpräglat gammalkyrkliga områden, exempelvis Halland, södra Skåne och Norrbotten.²

¹ SOU 1942: 15, s. 94. En undersökning för åren 1940 och 1941 gav vid handen att 98 % av de samvetsömma, som åberopade religiösa skäl, hörde hemma inom de frikyrkliga samfunden. 40 % tillhörde pingströrelsen, 16 % baptistsamfundet, 14 % Jehovas vittnen, 11 % Svenska missionsförbundet, 8 % fribaptisterna och 4 % sjundedagsadventisterna. Återstoden fördelar sig på övriga frireligiösa samfund utom metodisterna, som ej är representerade i denna statistik (SOU 1942: 15, s. 30).

² Detsamma gäller det gammalkyrkliga, schartauanska Bohuslän, vilket inte

Vid sidan härav finns emellertid också en på allmänna etiska grunder vilande samvetsnöd inför utbildning i vapnets bruk. Ideologiskt har den ofta legat i linje med en viss typ av politisk radikalism. Numerärt sett har denna företeelse varit tämligen obetydlig;³ i den politiska debatten om vapenvägran har den däremot, som i det följande skall visas, spelat en stor roll.

II. Då frågan om samvetsömma värnpliktiga för första gången tas upp i riksdagen 1898 är det betecknande nog genom en motion av en av den svenska baptismens ledare, den liberale andrakammareledamoten Jakob Byström. Denne framhöll det upprörande i att eljest oförvitliga medborgare kriminaliserades till följd av sin på samvetsövertygelse grundade vägran att fullgöra värnpliktstjänstgöring. Ett 30-tal exempel ges på hur fribaptistiska vägrare dömts till dryga böter eller fängelsestraff. Byström hänvisade till § 16 RF, som stadgade att »Konungen skall ingens samvete tvinga eller tvinga låta». Med utgångspunkt från detta grundlagsbud önskade Byström ett tillägg till då gällande värnpliktslag. Han föreslog följande lydelse: »Från all övning i fredstid befrias värnpliktig, som av samvetskäl ej kan förmås att låta sig vapenövas; dock är sådan värnpliktig skyldig att i den ordning Konungen äger närmare bestämma, under tid motsvarande minst den lagstadgade övningstiden, men ej utöver ett hundra dagar, för kronans räkning uträtta annat arbete, som är för den värnpliktige lämpligt och ej avser krigsändamål».⁴ Lagutskottet, dit ärendet remitterades, avstyrkte motionen.⁵ Första kammaren följde utskottets rekommendation,⁶ medan man i Andra kammaren biföll ett under överläggningen av Adolf Hedin framfört yrkande om skrivelse till Kungl. Maj:t med anhållan om närmare prövning av frågan.⁷ Då kamrarna stannade vid skiljaktiga beslut, föranledde Byströms motion icke någon åtgärd.

Det väckta spørsmålet hänsköts emellertid av Kungl. Maj:t till 1898 års värnpliktskommitté. Kommittén stannade vid den me-

kan avläsas i ovan anförda statistik. Det ingår nämligen i samma Io som det relativt frikyrkliga Göteborg, varifrån de flesta samvetsömma inom Io:t kommer. (Upplysn. meddelad i brev — 2/4 1963 — av inskrivningschefen i Västgöta-Bohus Io.)

Rörande de kyrkliga förhållandena se Gustafsson: Svensk kyrkogeografi, pass.

³ Sin största omfattning nådde den under första hälften av 30-talet (se bilaga 1). För närvarande kommer 1 à 2 % av ansökningarna om vapenfri tjänst från etiska vägrare. (Munll. upplysn. av överstelöjtnant Westrin, försvarets kommandoexp.).

⁴ Mot. 1898, II: 32, s. 7—12 och s. 15 f.

⁵ LU 1898, utl. nr. 58, s. 18.

⁶ FK 1898, 22: 15.

⁷ AK 1898, 26: 41 och 26: 47.

ningen, att någon förändring i gällande lagstiftning till förmån för de samvetsömma ej kunde förordas.⁸

Vid 1901 års riksdag upptogs frågan åter motionsvägen av Byström i samband med Kungl. Maj:ts proposition om ny värnpliktslag. Motionen utmynnade i ett förslag, som i huvudsak var detsamma som det av år 1898.⁹ Särskilda utskottet nr 1, som hade ärendet till behandling, föreslog, att Kungl. Maj:t genom särskild stadga skulle bemyndiga respektive truppbefälhavare att efter individuell prövning uttaga samvetsömma till vapenfri tjänst »vid truppen».¹⁰ Kamrarna beslöt enligt utskottet, men inom Andra kammaren enades en betydande minoritet om ett förslag av den innebörden, att de samvetsömmas tjänstgöring icke behövde utföras inom krigsmakten. Man befarade nämligen, att värdet av ett beslut i frågan skulle reduceras, om man ej tillmötesgick detta önskemål.¹¹

Med anledning av detta riksdagsbeslut utfärdade Kungl. Maj:t den 21 febr. 1902 ett cirkulär i ämnet. Det hette däri, att truppbefälhavarna »efter noggrann prövning av omständigheterna i varje särskilt fall» kunde förordna att sådana värnpliktiga, som hyste »allvarliga samvetsbetänkligheter» mot vapentjänst skulle användas till annan lämplig tjänstgöring vid truppförbandet.¹² Här blir alltså för första gången stadgat att sådana värnpliktiga, som hyste »allvarliga samvetsbetänkligheter» kunde få utföra vapenfri tjänst vid krigsmakten.

Ett steg hade tagits i riktning att förbättra de samvetsömma värnpliktigas förhållanden, men på väsentliga punkter kom det kungl. cirkuläret att skilja sig från Byströms med flera förslag. Den tanke på en rent civil tjänstgöring, som väckts genom den byströmska motionen och som vunnit en stor minoritet i Andra kammaren kom sålunda att förbigås. I detta hänseende kvarstod problemet med de samvetsömma. Vidare kan noteras, att det tillmötesgående mot de samvetsömma som faktiskt skedde, ej kom att ingå i värnpliktslagen utan blott hade karaktären av en kunglig skrivelse.

De farhågor för utskottsförslagets begränsade värde, som uttalats vid 1901 års riksdag, visade sig välgrundade och redan 1907 fördes frågan motionsvägen åter på tal. I motionen framhölls, att det fanns värnpliktiga, vilka på grund av sin religiösa övertygelse

⁸ 1898 års värnpliktskommitté, s. 69. ⁹ Mot. 1901, II: 112, s. 17.

¹⁰ SäU nr. 1, 1901, utl. nr. 11, s. 153.

¹¹ FK 1901, 29: 47 och AK 1901, 39: 8 och 39: 16.

¹² Betänkande i fråga om värnpliktiga, vilka hysa samvetsbetänkligheter mot värnpliktstjänstgöring, 1918, s. 59.

vägrade delta i all slags militär tjänstgöring. Deras ställning hade ej förbättrats genom cirkulärets stadganden och fortfarande dömdes värnpliktsvägrare till stränga straff. Motionären hemställde, liksom Byström gjort tidigare, att samvetsfriheten på detta område skulle tillgodoses genom att dessa värnpliktiga bereddes möjligheter till civil tjänstgöring.¹³ Motionen föranledde ingen åtgärd från riksdagens sida.

Vid ett flertal följande riksdagar väcktes motioner i samma syfte som den sistnämnda utan att problemet fick någon lösning. Man kan nu konstatera ett visst samarbete i frågan mellan socialdemokrater och liberaler. Första gången detta kom till uttryck var 1911, då Berg i Munkfors (s) instämde i en motion av Byström.¹⁴ Vid riksdagarna 1915—1917 återkom Berg med egna motioner i ämnet.¹⁵ I Första kammaren avgav frikyrkomannen och liberalen A. W. Gullberg 1916 och 1917 motioner till förmån för de samvetsömma, — 1917 med instämmande av socialdemokraterna Fredrik Ström och Alfred Petré.¹⁶

År 1917 tillkallades emellertid särskilda sakkunniga för att utreda hur man skulle ordna värnplikten för dem, som hyste religiösa samvetsbetänkligheter mot värnpliktstjänstgöring. Sakkunniga voro frikyrkomännen J. Byström och A. W. Gullberg, regementspastorn P. V. Olsson, generalmajoren J. A. Blomstedt samt kanslerssekreteraren O. V. Croneborg. I dec. 1918 framlade utredningen, som ej var enhällig, förslag i ämnet. Sakkunnigmajoriteten föreslog, att värnpliktig, som hyste »allvarliga, på kristligt eller mosaiskt religiös övertygelse grundade samvetsbetänkligheter», skulle under fredstid kunna erhålla tillstånd att fullgöra värnpliktstjänsten utan att vapenövas. Denna skulle fullgöras antingen vid vederbörligt truppförband eller vid arméns eller marinens sjukhus, verk, förråd eller annan inrättning under en tid, som med en fjärdedel översteg den normala övningstiden. Under krigstid skulle tjänstgöringen bestämmas allenast av behovet, efter prövning av vederbörande militärbefäl. Tillstånd att under fredstid fullgöra värnplikten i särskild ordning meddelades av inskrivningsrevisionen efter ansökning av den värnpliktige.¹⁷

En jämförelse mellan den uppfattning, som hävdades av majori-

¹³ Mot. 1907, II: 18, s. 2 f. och s. 6. ¹⁴ Mot. 1911, II: 230.

¹⁵ Mot. 1915, II: 152; 1916, II: 199; 1917, II: 123.

¹⁶ Mot. 1916, I: 86; 1917, I: 41.

¹⁷ Betänkande i fråga om värnpliktiga, vilka hysa samvetsbetänkligheter mot värnpliktstjänstgöring, 1918, s. 1 f.

teten sakkunniga och innebörden av det kungliga cirkuläret av år 1902 visar sålunda, att situationen knappast skulle bli bättre ur de samvetsömmas synpunkt. Tjänstgöringstiden för dem föreslogs ju förlängd och trots den stora mängden motioner om införande av ett rent civilt alternativ till den vapenfria tjänsten inom förbanden, blev denna reform ej upptagen i utlåtandet.

Bakom sakkunnigutlåtandet stod emellertid icke en enig kommitté. Två av de fem ledamöterna, nämligen Byström och Gullberg — båda frikyrkomän — förordade ett väsentligt större tillmötesgående mot de samvetsömma. Dels önskade de möjligheter till en rent civil tjänst för den »radikalare» kategorien samvetsömma, dels föredrog de en annan och mer allmän bestämning av det slags samvetsbetänkligheter, som lagstiftningen skulle ta hänsyn till. Den formulering, som de föreslog hade den enkla lydelsen: »allvarliga samvetsbetänkligheter». Övningstiden föreslogs förlängd med 10 procent för de vapenfria värnpliktiga och med 50 procent för civilarbetarna.¹⁸

När Kungl. Maj:t — under ministären Edén — framlade proposition i ämnet hade vissa av de synpunkter, som i kommittén hävdats av Byström och Gullberg vunnit beaktande. Propositionen innehöll sålunda förslag om civiltjänstgöring. När det däremot gällde formuleringen av samvetsbetänkligheternas art föreslogs lydelsen: »allvarliga på religiös övertygelse grundade samvetsbetänkligheter».¹⁹ I förhållande till de sakkunnigas mer specificerade formuleringförslag ansågs denna lydelse mer tjänlig eftersom den lättare kunde ges en sådan tolkning att även etiskt samvetsömma omfattades av den.²⁰ Till propositionen hörde också förslaget att förlänga tjänstgöringstiden för de vapenfria värnpliktiga och civilarbetarna med 25 respektive 50 procent.²¹

Förslaget dryftades ingående i andra lagutskottet och föranledde också livlig debatt i riksdagen.

I lagutskottet reserverade sig ett flertal ledamöter mot olika punkter i propositionen. Reservanterna hörde huvudsakligen hemma bland lagutskottets socialdemokratiska och vänstersocialistiska representanter. Alla dessa (4+2) önskade definiera samvetsbetänkligheterna med enbart ordet allvarliga. Några av dem kritiserade också den avsevärda förlängningen av de samvetsömmas tjänstgöringstid.

¹⁸ Betänkande i fråga om värnpliktiga, vilka hysa samvetsbetänkligheter mot värnpliktstjänstgöring, s. 155 f.

¹⁹ Prop. 1920, nr. 165, s. 2.

²⁰ Ibid., s. 19.

²¹ Ibid., s. 2 f.

Några av dem föreslog en kortare förlängning medan andra — det gäller de två vänstersocialisterna — överhuvudtaget inte önskade någon förlängning av tjänstgöringstiden.²²

Debatten i kamrarna kom att gälla samma punkter. I all synnerhet var det bestämningen av samvetsbetänkligheternas art som diskuterades. Partilinjerna framträder ganska klart i de åsikter, som framfördes. Från socialdemokratiskt håll hävdades med särskild kraft av Arthur Engberg, att de religiöst grundade samvetsbetänkligheterna icke finge ges prioritet över de profanetiska. »... vad innebär denna bestämmelse, att samvetet skulle anses vila på religiös grund för att accepteras? Det innebär i själva verket, att hela den skara av medborgare med aldrig så förträfflig moral som icke kunna åberopa religiösa skäl men som likvisst av allehanda moraliska motiv anse sig nödgade att vägra vapentjänst, skulle degraderas, åsättas en etikett, som innebär att deras åskådning är av lägre moralisk valör». Utifrån denna kritik av lagförslaget gick Engberg så långt, att han ifrågasatte varje värde hos det.²³

Av en annan riksdagsman vänstersocialisten Hage, karakteriserades förslaget som två steg bakåt och ett steg framåt jämfört med 1902 års cirkulär. Stegen bakåt var enligt herr Hage, att lagen begränsats till de religiösa samt den förlängda tjänstetiden, medan det enda framsteget var civiltjänsten.²⁴

Någon alldeles enhetlig socialdemokratisk linje fanns dock inte. Justitieministern, Östen Undén, hävdade ganska bestämt propositionens formulering. Hans argument var att simulering bäst undvikes om man accepterar den snävare skrivningen. För övrigt talade han i sitt inlägg med ironi om den kategori ungdom lagstiftningen avsåg som utrustade med »enastående samveten».²⁵

På högerhåll förefanns allvarliga farhågor för den allmänna formuleringen av samvetsbetänkligheternas karaktär.²⁶ Hj. von Sydow menade, att en sådan formulering skulle utnyttjas av politiska grupper i samhället.

Samma argument möter emellertid även från liberalt håll.²⁷ Med stor tydlighet lyser igenom, att farhågorna anknyter till mer extrema socialistgrupper. Liberalerna accepterade också tanken på att be-

²² Andra LU 1920, utl. nr. 24, s. 12 ff. ²³ AK 1920, 49: 78 ff.

²⁴ Ibid., 49: 69.

²⁵ FK 1920, 41: 57 f.

²⁶ FK 1920, 41: 50 f. (yttr. av Hj. von Sydow); FK 41: 59 (yttr. av E. A. Enhörning). Mot. I: 241 av H. Flemming.

²⁷ AK 1920, 49: 72 (yttr. av von Schneidern).

gränsa lagen till de religiösa vapenvägrarna.²⁸ Däremot vände de sig i ett stort antal fall mot den dryga förlängningen av tjänstetiden.²⁹

Riksdagen antog den nya lagen.³⁰ Den fick emellertid endast provisorisk giltighet, något som också var i enlighet med utskottets uppfattning. Giltighetstiden skulle räcka till och med 1925. Osäkerheten om lagens verkan i det praktiska livet var stor, eftersom det gällde ett område, som ej tidigare varit föremål för lagstiftning. Man önskade se hur lagen skulle fungera, innan man åt den gav en mer definitiv karaktär.³¹

Missnöje med den anmäldes dock redan innan giltighetstiden gått till ända. I en motion år 1924 påtalade I. Vennerström (s), att formuleringen av samvetsbetänkligheternas art i 1920 års lag givit anledning till en snävare tolkning än avsikten med bestämmelsen varit. För att lagens intentioner skulle förverkligas rekommenderade motionären skrivningen »allvarliga samvetsbetänkligheter».³² Motionen tillstyrktes av vederbörande utskott. I reservation yrkade dock utskottets högermän, att motionen skulle avslås. Reservanterna menade att man saknade förutsättningar för kontroll av de profanetiska motivens uppriktighet och att denna kontrollsvårighet »kunde göra hela värnpliktsidén illusorisk».³³ Första kammaren biföll reservationen under det att Andra kammaren biföll utskottets hemställan, varför frågan föll.³⁴

Då Kungl. Maj:t 1925 framlade förslag till definitiv lag, motive- rades detta med att undersökningar av lagens verkningar ej givit anledning att frångå den särskilda lagstiftningen för samvets- ömma.³⁵ Lagförslaget grundades på en enmansutredning, som verk- ställts av dåvarande byråchefen vid MO-expeditionen G. F. S. Cen- terwall. I utredarens förslag tillgodosågs det krav, som 1920 rests av så gott som samtliga socialdemokrater och vänstersocialister, näm- ligen att även profanetiska samvetsbetänkligheter mot värnplikts- tjänstgöring skulle legaliseras. De betänkligheter, som skulle beaktas

²⁸ FK 1920, 41: 53 (yttr. av von Koch); AK, 49: 80 f. (yttr. av F. Hamrin). Framgår också indirekt av mot. I: 242, undertecknad av fem liberaler och mot. II: 350 undertecknad av sex liberaler och en bondeförbundare.

²⁹ FK 1920, 41: 54 f. (yttr. av Vindahl); AK, 49: 76 ff. (yttr. av Bergström i Bäckland); AK 49: 81 (yttr. av F. Hamrin). Se även de i föregående not anförda motionerna.

³⁰ FK 1920, 41: 60 ff.; AK, 49: 88 ff. ³¹ Andra LU, 1920 utl. nr 24, s. 8.

³² Mot. 1924, II: 4, s. 10 f.

³³ SäU 1924, utl. nr 2, s. 323. Reservation av Vennersten, Nilsson i Kristianstad m.fl., s. 1, 103 och 105.

³⁴ FK 1924, 40: 85; AK 40: 100.

³⁵ Prop. 1925, nr 210, s. 6.

vid meddelande av tillstånd att göra värnplikt i särskild ordning, var de som motiverades av »religiös övertygelse eller annan jämförlig orsak». Vad tjänstgöringens art angår bibehölls bestämmelserna från 1920 års lag, som tillät såväl vapenfri tjänst inom krigsmaktens ram som rent civil tjänstgöring. Beträffande tjänstgöringstidens längd föreslogs ett generellt tillägg på 60 dagar för vapenvägrare och 120 dagar för civilarbetare.³⁶

Av remissvar över utredningsförslaget framgår att berörda myndigheter hyste allvarliga farhågor för att den allmänna bestämningen av betänkligheternas art skulle leda till befrielse av rent politiska skäl. Chefen för generalstaben sade sig ha konstaterat en hastig stegring av antalet värnpliktsvägrare under senare tid. Detta hade inte huvudsakligen sin grund i förändringar på religiöst eller etiskt område. Orsaken torde snarare vara att söka i en »ökad benägenhet hos många att noga bevaka sina rättigheter mot det allmänna men samtidigt söka minska sina skyldigheter mot staten. Att denna i grunden samhällsupplösande tendens inriktat sig på värnpliktstjänstgöringen, synes vara en naturlig följd av de allt allmänna strävandena att förringa riksförsvarets betydelse — för att inte tala om den rent försvarsfientliga propagandans syften och verkningar». Mot bakgrunden av denna utveckling avstyrkte generalstabschefen på det bestämdaste den föreslagna formuleringen av samvetsbetänkligheternas art. Arméförvaltningen och chefen för marinen framförde i sina remissvar samma yrkande.³⁷

Den sakkunniges förslag blev i allt väsentligt även Kungl. Maj:ts förslag. En avvikelse var dock, att tillägget till tjänstgöringstiden för vapenvägrare, som i sakkunnigförslaget satts till 60 dagar, nu i propositionen ökades till 90 dagar. Denna förlängning skulle läggas till den övningstid, som ålåg det stora flertalet värnpliktiga³⁸ — 140 dagar — enligt 1925 års värnpliktslag. Tjänstetiden blev alltså 230 dagar för vapenvägrare och 260 för civilarbetare. Ehuru procentuellt ganska stort var tillägget dock det minsta möjliga man rimligen kunde föreslå, om tanken på en förlängd övningstid som ett korrektiv mot simulation skulle kunna upprätthållas. Vissa vapenslag hade nämligen en övningstid på 200 dagar.

Man lägger märke till, att den socialdemokratiska regeringens proposition 1925 icke tog upp den formulering »allvarliga samvetsbetänkligheter», som så ivrigt hävdats från socialistiskt håll under

³⁶ Ibid., s. 6 f.

³⁷ Ibid., s. 8 f., 11 och 13.

³⁸ Ibid., s. 2 och 32.

längre tid. Alltjämt lät man den religiösa motiveringen vara så att säga riktninggivande vid definitionen av samvetsnöden. Försvarsminister P. A. Hansson yttrade, att man nu emellertid ville sanktionera den generösa behandling av alla samvetsömma, som varit avsikten med 1920 års lag, men som genom dennas snävare skrivning inte blivit verklighet.³⁹ Det kan också antas, att propositionens formuleringsförslag vittnar om en viss oro för en politisk ideologiskt grundad försvarsnihilism, som skulle kunna förskansa sig bakom det mycket allmänna begreppet »allvarliga samvetsbetänkligheter mot utbildning i vapnets bruk».

Första särskilda utskottet tillstyrkte Kungl. Maj:ts förslag. Mot detta reserverade sig icke mindre än 8 av utskottets 24 ledamöter. Reservanterna utgjordes av utskottets sju högermän samt en bondeförbundare. Dessa önskade samtliga behålla den gamla formuleringen »religiös övertygelse».⁴⁰

Medan högermännens inställning förblev densamma 1925 som 1920, kan en förändring inregistreras beträffande liberalerna. De fyra liberala representanterna i 1920 års andra lagutskott hade samtliga röstat för skrivningen »religiösa samvetsbetänkligheter». 1925 slöt de fem liberala och frisinna representanterna i särskilda utskottet upp kring tillägget »eller annan jämförlig orsak».

Lagförslaget godkändes av riksdagen, — i Andra kammaren utan debatt, medan det i Första kammaren uppfordrade ett flertal konservativa talare till kritiska anföranden, som låg helt i linje med utskottsreservanternas hållning.⁴¹

I kampen mellan statens krav på medborgaren och samvetsfrihetens princip hade med 1925 års lag den senare avgått med seger. Såväl vapenfri tjänst inom krigsmakten som rent civil tjänstgöring kunde förekomma, såväl religiösa som profanetiska betänkligheter respekterades och den förlängning av tjänstgöringstiden som stadgades var ej särskilt betungande. De uppnådda resultaten var frukten av strävanden hos riksdagens radikala grupper: de socialistiska och den frireligiösa, klädd i liberal dräkt.

³⁹ FK 1925, 37: 36.

⁴⁰ SäU I 1925, utl. nr 2, s. 5 ff.

⁴¹ FK 1925, 37: 19 ff.; AK, 40: 119 ff. Framför allt från högerhåll kritiserades i FK formuleringen »religiös övertygelse eller annan jämförlig orsak». Clason (h) och Hjalmar Hammarskjöld (h) ansåg uttrycket vara alltför svävande och fruktade att politiska eller allmänt pacifistiska betänkligheter skulle vinna beaktande. I samma riktning talade Hj. von Sydow (h) och Carl Gustaf Hammarskjöld (h), vilka ifrågasatte om undantagslagstiftning i frågan över huvud vore berättigad. I vilket fall kunde man ej acceptera några andra samvetsbetänkligheter än de rent religiöst motiverade.

III. Den mycket generösa lagen av år 1925 om samvetsömma värnpliktiga tillkom under ett tidsskede, som ej utmärktes av någon större försvarsentusiasm. 1920-talets mitt präglades av växande ekonomiskt välstånd och internationellt politiskt lugn. Det fascistiska Italien utgjorde det enda undantaget från vad som verkade vara en allmän framgångsperiod för demokratin. NF tycktes erbjuda medlemsstaterna kollektiv säkerhet och president Wilsons tanke på allmän avrustning hölls levande genom en rad konferenser. I Sverige fick den allmänna fredsoptimismen sitt förnämsta uttryck i 1925 års nedrustningsbeslut, som har betecknats som den största avrustning något land frivilligt företagit.

Som bekant skulle det världspolitiska läget mycket snabbt förändras efter år 1930. Den ekonomiska depressionen och demokratiens sammanbrott i stora delar av Europa inledde ett skede av oro och konflikter på såväl det sociala som det politiska planet. Det blev efterhand uppenbart, att samhällsordningen också i vårt eget land kom att bli föremål för ett yttre hot.

Det har sitt stora intresse att mot denna bakgrund studera den numerära förekomsten av samvetsbetänkligheter mot värnpliktstjänstgöring. Det visar sig, att den religiöst grundade samvetsnöden företer en viss stegring under hela 20-talet, en utveckling som sedan fortsätter till 1933. Därefter börjar en avtagande tendens. Den profanetiska samvetsnöden, som 1925 fått lagstiftningens respekt, hade i början ytterst ringa utbredning. Bland de under perioden 1926—1930 bifallna ansökningarna om tjänstgöring i särskild ordning representerade dessa samvetsömma ca. 3 procent. Från 1931 inträder härvidlag helt andra förhållanden. De etiskt samvetsömma växer till en grupp, som 1931—1934 utgör 27 procent av det totala antalet. Från 1934 minskar kategorien på nytt⁴² och för åren 1939—1941 har den nedgått till en ren obetydlighet (mindre än 1 procent).⁴³

Den samvetsnöd, som grundade sig på rent etisk argumentering sammanhänger uppenbarligen med depressionsåren och har alltså en vida mer konjunkturbetonad karaktär. Den är vidare starkt lokaliserad. Västernorrlands inskrivningsområde svarar för 55 procent av förekomsten under hela den tid som den spelar någon roll. Här är de etiska fallen betydligt fler än de religiösa. I övrigt förekommer etisk samvetsnöd endast som »ströfall» utom i Gävleborgs och Västerbottens inskrivningsområden, där den i frekvens kan jämföras med fallen av religiösa betänkligheter.

⁴² Se bilaga 1.

⁴³ SOU 1942: 15 s. 30.

Det är ganska tydligt, att den lokala utbredningen sammanhänger med politiska omständigheter. I varje fall gäller detta Västernorrland. 1931 var Ådalskravallernas år; fr.o.m. då blir den profanetiska samvetsnöden en verkligt påtaglig faktor där. Som Rydenfelt påpekar i sin avhandling om kommunismen i Sverige fanns i dessa områden också en speciell kamptradition.⁴⁴ Det var här som den första större strejken ägde rum, och statsmaktens partiska ställningstagande till förmån för arbetsgivarna hade inte glömts. Händelserna i maj 1931 bör rimligen ha aktiverat en förefintlig latent misstro mot samhället och dess institutioner. På samma sätt som ett kommunistiskt ställningstagande i de politiska valen⁴⁵ kan naturligtvis vapenvägran i vissa fall främst vara ett uttryck för allmänt missnöje med samhället.

Det är emellertid viktigt att i detta sammanhang påpeka att något starkare samband vid denna tidpunkt mellan värnpliktsvägran och kommunism omöjligen kan hävdas. Norrbotten, där kommunisterna vid andrakammarvalen 1932 fick 27 procent av rösterna, hade så gott som ingen värnpliktsvägran av profanetiska skäl. I Västernorrlands län, där denna senare grupp uppgick till samma tal som alla övriga sådana samvetsömma i riket, var motsvarande siffra för antalet kommuniströster 13 procent.⁴⁶

De farhågor, som 1925 riktats mot den nya generösa lagen från konservativt håll, var alltså så tillvida välgrundade, som en icke ringa grupp av socialt missnöjda under de omständigheter, som var förhanden i Ådalsområdet i början av 30-talet, genom denna lag kunde komma ifrån militärtjänstgöringen. När det inrikespolitiska läget alltmer stabiliserades under 30-talets andra hälft, medan det yttre hotet å andra sidan ökade, upphörde denna typ av samvetsbetänkligheter mycket snabbt.

Den höga frekvensen etiskt samvetsömma under 30-talets första hälft föranledde framställningar från militärt håll. Sålunda anför exempelvis chefen för generalstaben i en skrivelse av den 4 mars 1933 att de rådande missförhållandena härrör från »den propaganda som vissa inom landet verkande försvarsfientliga så kallade fredsföreningar bedrivit». Han rekommenderar en återgång till 1920 års lagstiftning, en ytterligare förlängning av tjänstgöringstiden och skärpta bestämmelser rörande intygsgivningen.⁴⁷ Enligt en motion

⁴⁴ Rydenfelt: »Kommunismen i Sverige», s. 190.

⁴⁵ Rydenfelt: a.a., s. 67 f.

⁴⁶ Rydenfelt: a.a., s. 219 tab. 29; Uppsatsens bilaga 2.

⁴⁷ Andra LU 1935, utl. nr 5 s. 9.

av år 1935 skulle generalstabschefen också ha påpekat, att missbruket av den gällande lagen »kan väntas leda till, att försvaret kommer att vila på frivillig värnplikt, ett förhållande, som icke avses i gällande värnpliktslag».⁴⁸

De militära yttrandena förblev ej utan verkan, och när frågan åter togs upp i riksdagen var det ej som tidigare för att utvidga den särskilda lagstiftningen om samvetsömna. Vid flera tillfällen (1934, 1935 och 1937) väcktes nu från högerhåll motioner med yrkanden på en strängare lagstiftning på området.⁴⁹ Dessa föranledde ej någon åtgärd från riksdagens sida, men den 9 jan. 1935 utfärdade Kungl. Maj:t en kungörelse i vilken föreskrifterna om sättet att styrka påstådda samvetsbetänkligheter skärptes.⁵⁰ Redan samma år sker en anmärkningsvärd minskning i antalet samvetsömna. Framför allt gäller detta de etiska vägrarna, vars antal nu går ned från 250 under 1934 till 86 år 1935.⁵¹ Att denna utveckling huvudsakligen får ses som ett resultat av Kungl. Maj:ts åtgärd är tydligt.

Den strängare lagtillämpningen kan icke restlöst förklara varför de etiskt samvetsömmas antal så påtagligt minskar. Det är nämligen ett faktum att denna minskning börjar redan före skärpningen. Vidare märker man efter 1935 en starkt avtagande tendens även utifrån det lägre utgångsläget. Denna fortsätter fram till omkring 1940, då företeelsen i stort sett upphört.⁵² Då någon skärpning i bestämmelserna ej företas under denna tid måste orsaken sökas på annat håll. Den lugnare atmosfären på det inre sociala området och de totalitära våldsregimerna ute i Europa torde därvidlag ha varit av betydelse för potentiella värnpliktsvägrares ställningstagande.

Världskrigets utbrott 1939 aktualiserade åter frågan om de samvetsömmas behandling, och 1940 framlade Kungl. Maj:t ett förslag till ändring av 1925 års lag enligt vilket civilarbetarna skulle kunna åläggas att »utföra civilt arbete inom försvarsväsendet eller eljest för statens räkning».⁵³ Det kritiska läget ansågs klart påfordra en dylik bestämmelse. Försvarsminister Sköld anförde i propositionen: »Den sinnesriktning hos de samvetsömna, som ansetts förhindra dem att överhuvud verka inom försvarsväsendet — synes i ett för samhället brydsamt läge icke böra tillmätas den betydelse, att andra

⁴⁸ Mot. 1935, I: 4 s. 1.

⁴⁹ Motionerna 1934, I: 111 och II: 223; 1935, I: 4 och II: 30; 1937, I: 171 och II: 347. Bland undertecknarna märkes bl.a. A. Lindman, Gösta Bagge, Fritiof Domö och Ivar Andersson.

⁵⁰ SFS 1935: 1, § 1. Jfr SFS 1925: 516 § 1.

⁵¹ Se bilaga 1.

⁵² Se ovan s. 10.

⁵³ Prop. 1940, nr. 109, s. 2.

hänsyn måste helt vika». ⁵⁴ Några ändringar av bestämmelserna om tjänstgöringstidens längd föreslogs icke. ⁵⁵

Andra lagutskottet, dit ärendet hänsköts för beredning, föreslog ej någon ändring i propositionen. Utskottet förutsatte emellertid, att man vid tillämpningen skulle lämna rum för ett individuellt hänsynstagande i så stor utsträckning som möjligt. ⁵⁶ I enlighet med utskottets hemställan godkändes propositionens lagförslag i oförändrat skick av riksdagen. ⁵⁷ Man kan konstatera en betydligt större enighet partierna emellan än någon gång tidigare vid frågans dryftande både inom utskottet och i riksdagen i dess helhet. Högermän och socialdemokrater, som tidigare aldrig kunnat enas då någon fråga av avgörande betydelse i ärendet varit föremål för behandling, sluter upp kring förslaget. Endast en av de fyra högermännen i utskottet reserverade sig. Han ansåg, att de etiska skälen borde tas bort som grund för vapenfri tjänstgöring. ⁵⁸ Denna synpunkt delades dock av en mycket stor del av riksdagshögern. Två motioner i samma riktning var undertecknade av 24 högermän. ⁵⁹

Lagen antogs utan alla svårigheter och utan votering. De olika förhoppningar man i skilda läger hyste om den kommande lagens tillämpning torde ha möjliggjort detta. Genom det lugnande uttalandet av utskottet om skälig individuell prövning kunde också de riksdagsmän, som intog en välvillig inställning till de samvetsömma, tillstyrka en lag, som ju enligt sin lydelse öppnade möjligheter för en snävare hållning till de vapenfria.

Några exempel ur kammardebatterna må anföras: högermannen Sandström fäste sig främst vid att civilarbetarna i fortsättningen skall kunna åläggas att utföra arbete även inom krigsmakten. Han ansåg att lagen »innebär ett stort framsteg i fråga om samhällets inställning till och behandling av samvetsömma». ⁶⁰ Frikyrkomanen Mosesson (fp) å andra sidan sade sig helst ha förordat en bestämmelse, att den värnpliktige själv fått avgöra, om han ville fullgöra tjänsten som civilarbetare inom eller utom försvarsväsendet. Eftersom utskottet uttalat att skälig hänsyn borde tas till de samvetsömma, kan Mosesson tillstyrka förslaget. ⁶¹ Den åsiktsförändring som ägt rum inom socialdemokratien är påfallande. Sålunda yttrade den forne vänstersocialisten Hage (s): »... i en tid som den innevarande då är jag inte säker på, att jag skulle vilja vara med

⁵⁴ Ibid., s. 14 f.

⁵⁶ Andra LU 1940, utl. nr. 15 s. 14.

⁵⁸ Andra LU 1940, utl. nr. 15, s. 15.

⁶⁰ AK 1940, 24: 48.

⁵⁵ Ibid., s. 2.

⁵⁷ FK 1940, 22: 45; AK, 24: 58.

⁵⁹ Mot. 1940, I: 25 och II: 56.

⁶¹ Ibid., 24: 51.

om samma medgivande, som jag hittills gått med på inom detta område». Hage talade om de samvetsömma som en obetydlig minoritet stadd i ytterligare minskning och menade, att man av den anledningen kan kosta på sig en »viss generositet» mot dem.⁶² Även Lindhagen (s), som med djupt personligt engagemang pläderade för hänsyn till de samvetsömma, fann sig föranlåten att ej motsätta sig de föreslagna inskränkningarna i deras rättigheter. En viss resignation präglar hans inlägg. Han frågade sig om det inte i själva verket blott var feighet och rädsla för politisk isolering, som avhöll honom från att även nu fullt ut hävda de samvetsömmas intressen. »Men skulle jag ensam i riksdagen framställa ett annat yrkande, så skulle jag ... nödgas kanske emigrera, och det tillåta inte min hustru, mina barn och mina barnbarn».⁶³ Yttrandet vittnar på sitt sätt om de stämningar, som 1940 uppfyllde den svenska riksdagen.

Praxis kom dock inte alltid att utformas i enlighet med utskottets mening. Till följd av lagändringen, uppstod snart talrika konflikter mellan samhället och de civilarbetare — ca 500⁶⁴ — som även i det rådande krisläget vägrade utföra det arbete inom försvarsväsendet, till vilket de blivit inkallade. Under tiden 1/1 1940—31/8 1941 fälldes 49 civilarbetare till ansvar för vägrar.⁶⁵ En lagstiftning som gjorde att vissa civilarbetare — de som råkade placeras inom försvarsväsendet — klassificerades som brottslingar, medan andra, vars principiella inställning var alldeles densamma, gick fria därför att de fått sig tilldelade rent civila arbeten, var inte rimlig.

Även i andra hänseenden visade sig lagen otillräcklig. De civila arbeten som tilldelades samvetsömma vägrar hade som regel föga mening eller samhällelig nytta. Det var arbeten som fanns, bara därför att de samvetsömma fanns.⁶⁶ En sådan ordning innebar ju också psykiska påfrestningar för många samvetsömma.⁶⁷ Vidare uppfattades kategoriklyvningen i vapenfria och civilarbetare såsom konstlad. Försvarsminister Sköld yrkade kraftigt på nya bestämmelser. En ledande synpunkt var hos honom, att de samvetsömma skulle tilldelas sådana uppgifter, att de »bidraga att bära upp det samhälle, i vars hägn de hävda sitt samvetes frihet».⁶⁸ Den situation som inträtt, och som väl delvis berodde på den oreda, som det plöts-

⁶² Ibid., 24: 50 f.

⁶⁴ FK 1943, 10: 134.

⁶⁶ AK 1943, 10: 148 (yttr. av försvarsminister Sköld).

⁶⁷ SOU 1942: 15, s. 21.

⁶³ FK 1940, 22: 50 ff.

⁶⁵ SOU 1942: 15, s. 77 f.

⁶⁸ Prop. 1943, nr. 18 s. 10.

liga beredskapsläget förorsakade, påkallade alltså de lagstiftande organens uppmärksamhet.

Genom beslut av den 30 augusti 1941 bemyndigade nu Kungl. Maj:t försvarsministern att tillkalla en sakkunnigkommitté, vilken skulle verkställa utredning angående samvetsömma värnpliktiga. Kommittén bestod av följande personer: N. Quensel (ordf.), E. Björk, Rolf Edberg, Gunnar Jonsson, Helge Ljungberg och Gustaf Moseson.⁶⁹ Av dessa representerades Svenska Kyrkan av dåv. docenten Ljungberg, medan rektorn för Lidingöskolan, Moseson, var frikyrkofolkets talesman. Krigsmakten representerades av överste Björk.

Den 18/3 1942 avgav de sakkunniga förslag till ny lag. Utlåtandet lades till grund för en kunglig proposition, som överlämnades till riksdagen i januari 1943.

I utlåtandet fastslås grundsatsen att lagstiftningen har att ta hänsyn till den samvetsinställning, som det här är fråga om. Det hävdas i en något komisk formulering att det »i och för sig måste räknas som en tillgång för ett land, att där finns människor, som i sitt handlande söka sig fram efter sitt samvetes röst».⁷⁰ Den gamla bestämningen av samvetsbetänkligheternas art bibehölls: »religiös övertygelse eller annan jämförlig orsak».⁷¹ Däremot slopades uppdelningen i vapenvägrare och civilarbetare. De sakkunniga ansåg nämligen den senare gruppens ställning vara något oklar, eftersom det moderna krigets totala karaktär gjorde det omöjligt att undandra sig varje form av medverkan vid försvaret av samhället. I enlighet därmed garanteras ej heller den samvetsömme — eller den vapenfria värnpliktige, som den rekommenderade termen nu lydde —⁷² att slippa arbete inom försvarsmakten, »där omständigheterna påkalla sådant».⁷³ »Möjligheten att taga hänsyn till alla de skiftningar i samvetsömhetsen, som går utöver vägran att utsläcka liv, torde näppeligen förefinnas».⁷⁴

Såsom lämpliga arbetsuppgifter föreslogs sjukvårdstjänst vid krigsmakten eller tjänstgöring vid luftskyddet.⁷⁵ I synnerhet rekommenderades luftskyddets tjänstegren brandtjänst. Denna var ju också särskilt lämpad att fylla de krav, som ur samhällsnyttans synpunkt kunde ställas på de vapenfria värnpliktiga i såväl fredssom krigstid samtidigt som den var av civil karaktär.⁷⁶

⁶⁹ SOU 1942: 15, s. 5.

⁷¹ Ibid., s. 7.

⁷³ Ibid., s. 7.

⁷⁵ Ibid., s. 7.

⁷⁰ Ibid., s. 21.

⁷² Ibid., s. 20 f.

⁷⁴ Ibid., s. 20.

⁷⁶ Ibid., s. 44 f.

Slutligen förordade de sakkunniga i sitt förslag inrättandet av ett centralt värnpliktsråd inom försvarsdepartementet. Detta råd, i vilket krigsmakten, prästerskapet och de frikyrkliga borde vara företrädare, skulle utgöra en instans, vars yttrande Kungl. Maj:t hade att inhämta för bedömandet av ansökningar om vapenfri tjänst i varje enskilt fall. Rådet skulle också föreslå arten av tjänstgöring för dem vars ansökningar Kungl. Maj:t bifallit.⁷⁷

Utredningen sändes på remiss till samtliga domkapitel och länsstyrelser, frikyrkornas samarbetsorgan, försvarsledningen och en lång rad administrativa instanser.⁷⁸ Frikyrkliga samarbetskommittén ansåg, att lagens antagande skulle beteckna ett stort steg mot en tillfredsställande lösning av problemet under förutsättning att tillämpningen av lagen komme att ske i den humana anda som utmärkte de sakkunnigas förslag. Stockholms domkapitel fann det »utgöra en synnerligen väl avvägd lösning av den grannliga uppgiften att utan förfång för ett viktigt statsintresse taga största möjliga hänsyn till enskildas samvetsfrihet». De enda principiella betänkligheter, som framfördes mot utredarnas förslag kom från överbefälhavaren och arméchefen, vilka båda ifrågasatte riktigheten av någon lagstiftning som kunde undandra försvarsmakten krigstjänstduglig personal.⁷⁹

Den allmänt positiva reaktionen inför utredningsförslaget hade sin grund i den betydelse man tillmätte värnpliktsrådet. Detta framgår ganska klart, när man ser till den debatt, som kom att föras, sedan Kungl. Maj:t i sin proposition strukit värnpliktsrådet. Försvarsministern fann det överflödigt.⁸⁰ I den nya formen möter lagförslaget nämligen kraftigt motstånd från kretsar, som hävdade de samvetsömmas rättigheter. Värnpliktsrådets slopande var den viktigaste skillnaden mellan utredningsförslaget och propositionen. Av övriga förändringar skall här också noteras den nya formuleringen av samvetsnöden: »Värnpliktig, för vilken bruk av vapen mot annan skulle medföra djup samvetsnöd, ...».⁸¹ Enligt försvarsministern var anledningen till denna ändring, att man ville utestänga principiellt statsfientliga personer från att omfattas av lagen.⁸² Tjänste-

⁷⁷ Ibid., s. 7 och 64 f.

⁷⁹ Prop. 1943, nr. 18, s. 13 f.

⁸¹ Ibid., s. 2.

⁸² Prop. 1943, nr 18, s. 18. En kategori, som på grund av sin inställning i värnpliktsfrågan sällan kunnat komma i åtnjutande av de rättigheter, som stadgas för samvetsömma, är Jehovas vittnen. Det gäller här en grupp, vars radikalpacifism grundar sig i principiell statsfientlighet. De tar alltså avstånd från staten även i andra av dess funktioner än krigsmakten (SOU 1942: 15, s. 31 ff.). Det förekom-

⁷⁸ Andra EU 1943, utl. nr 12, s. 2.

⁸⁰ Ibid., s. 42.

tiden för de vapenfria föreslogs en tredjedel längre än för övriga värnpliktiga.⁸³

I en motion, undertecknad av tre socialdemokrater och fem folkpartister med frikyrkomannen Gustafsson i Bogla (s) som första namn, påtalades den bristande respekt för samvetets helgd, som enligt deras mening utmärkte lagen. »... en sådan respekt är emellertid en nödvändig förutsättning för det demokratiska samhällets bestånd och sunda utveckling».⁸⁴ Här möter sålunda åsikten att samhällets och statens fundament är av moralisk natur. Det vore därför farligt att förgripa sig på en ärlig samvetsövertygelse. Detta tema varierades av folkpartisten Mosesson på följande sätt: »För individen förblir samvetet den sista instansen och för sin egen skull gör statens rätt och klokt i att respektera den instansen».⁸⁵ Kyrkoherden Hallén (s), prosten Hoppe (s) och den likaledes inom svenska kyrkan verkande studierektorn G. Sundqvist (h) kritiserar i en annan motion försvarsministerns yttrande, att det måste vara statsmaktens sak att avgöra, vilka gränser som förnuft och etik uppställer för de samvetsömmas krav på undantagsställning.⁸⁶

Motionärerna åsyftade dels lagens skydd för dem som av samvets-skäl ej kunde tjäna inom försvarsväsendet, dels inrättande av det råd, som sakkunniga föreslagit.

Andra lagutskottet avstyrkte samtliga motioner med tillstyrkan av propositionen.⁸⁷ Mot beslutet reserverade sig sex av utskottets ledamöter. Reservanterna, fyra socialdemokrater och utskottets båda folkpartister, önskade se tanken på ett värnpliktsråd förverkligad.⁸⁸ I skrivelser, som utskottet uppvaktades med, uttrycktes samma önskemål av Svenska ekumeniska nämnden, Frikyrkliga samarbetskommitténs arbetsutskott och av förbundets för kristet samhällsliv styrelse.⁸⁹ Ärkebiskopen, som ej presiderat då nämndens skrivelse beslöts, hade offentligen uttalat sin sympati för aktionen.⁹⁰

I kamrarna talade flera av motionärerna och utskottsreservanterna till förmån för sina tidigare framförda önskemål. Med undan-

mer dock att »ett och annat» Jehovas vittne gör civil arbetstjänst (Muntl. upplysn. av överstelöjtnant Westrin).

⁸³ Ibid., s. 2.

⁸⁴ Mot. 1943, II: 292, s. 1. En likalydande motion i FK (nr 200) var undertecknad av tre folkpartister. Samma uppfattning kommer också till uttryck i en motion (I: 202) av E. G. C. Brandt (s).

⁸⁵ Mot. 1943, II: 294, s. 9 (=Mot. I: 201 av baptisten C. A. Lindblom, fp., och L. Svedberg).

⁸⁶ Mot. 1943, II: 295, s. 14. Jfr Prop. 1943, nr. 18, s. 12.

⁸⁷ Andra LU 1943, utl. nr. 12, s. 32 ff. ⁸⁸ Ibid., s. 37 f.

⁸⁹ Ibid., s. 1.

⁹⁰ FK 1943, 10: 146

tag av två högermän och en socialdemokrat, yrkade man på att ett värnpliktsråd skulle inrättas. Ett sådant råd syntes särskilt betydelsefullt, då samvetsfriheten på detta område allvarligt hotades genom att garantier för den radikalare gruppen vapenfrias rent civila tjänstgöring ej skulle ges i själva lagtexten.⁹¹

Riksdagen antog den nya lagen, som fortfarande gäller, med mycket knapp majoritet: i Första kammaren 39 ja- mot 31 nej-röster, i Andra kammaren blev motsvarande siffror 78 - 73.⁹²

Vi finner alltså, att intet av huvudönskemålen — garantier i lagtexten och/eller ett värnpliktsråd — vann gehör hos regeringen. Kungl. Maj:t ville ej vara bunden av några lagliga utfästelser till de samvetsömma. Däremot utlovades från försvarsministerns sida ett mycket stort tillmötesgående vid bedömandet i de enskilda fallen av de vapenfria värnpliktigas önskemål. »Vill en sådan vapenfri ha uniform på sig och göra en militär handräckning, ser Kungl. Maj:t detta helst. Vill han — låt vara i civila kläder — utföra arbete inom de militära förbanden ... är även detta välkommet. Skulle han till äventyrs tillhöra den kategori, som väl kan plantera granplantor utanför kasernstängslet men vägrar att plantera innanför kasernstängslet, skola vi försöka att respektera även denna märkvärdiga mentalitet och låta en sådan person arbeta utanför kasernområdet».⁹³ Dessa till synes något inkonsekventa ställningstaganden är av största principiella vikt. Statsmakten önskade icke fastslå, att någon för allvarliga samvetsbetänkligheters skull har laglig rätt att ej behöva tjänstgöra inom och till förmån för landets försvarsorganisation.

Mot denna segrande princip stod en samlad kristen opinion med politisk hemvist bland socialdemokrater och liberaler. Med tanke på denna betydande opposition måste man alltså säga, att den nya lagen kom till under ganska dåliga auspicer. Ett faktum är också, att en rad konfliktsituationer uppstod även under den närmaste tiden. Orsaken till dessa låg emellertid inte direkt i Kungl. Maj:ts sätt att handlägga de samvetsömmas ärenden. Problemet låg närmast i den kungliga tillämpningsbestämmelse, som krävde, att de samvetsömma i sin ansökan skulle avge en försäkran om villighet att göra tjänst i den ordning, som lagen stadgade.⁹⁴ Eftersom denna lag inte gav några uttryckliga garantier för rent civil tjänst förekom det, att samvetsömma i vissa fall vägrade inkomma med en ansökan av

⁹¹ FK 10: 134 ff.; AK 11: 29 ff.

⁹³ AK 1943, 11: 47.

⁹² FK 10: 156; AK 11: 51.

⁹⁴ SFS 1943: 122, § 1, mom. 3.

det slag som tillämpningskungörelsen krävde. I sådana fall avslogs ansökningarna kategoriskt, medan däremot de som inkommit med en formellt helt riktig ansökan men sedan förklarat, att de ej önskade göra vapenfri tjänst inom försvarsmakten, verkligen fick sina önskemål respekterade av Kungl. Maj:t.⁹⁵

Redan 1944 slopades den problematiska bestämmelsen om under-tecknad försäkran.⁹⁶ Konsekvenserna av denna ändring innebar en omedelbar avspänning. Detta vitsordades också 1945 i en motion av Gustafsson i Bogla m.fl.⁹⁷ Motionärerna hade emellertid kunnat konstatera att likartade fall av vapenvägran hade bedömts olika av de lokala utredningsmän, som sedan 1941 haft den individuella prövningen om hand. Därför rekommenderade de nu att en nämnd skulle inrättas till vilken den samvetsömme skulle kunna vända sig för förnyad utredning om hans ansökan blivit avstyrkt av utredningsmannen. Andra lagutskottet, som funnit att den tillämpade ordningen borde kunna omfattas med förtroende, avstyrkte motionen.⁹⁸ Inga reservationer avgavs och i kamrarna avslogs den utan debatt och votering.⁹⁹

Kungl. Maj:ts ställningstagande till ansökan om vapenfri tjänst grundas dels på vissa intyg, som det åligger den sökande att förebbringa, dels på motiverat utlåtande från den lokale utredningsmannen.¹ Denne skall vid samtal med den sökande bilda sig en uppfattning om allvaret i samvetsbetänkligheterna.² Vid detta tillfälle har den sökande också att skriftligen besvara ett hemligt frågeformulär. I detta får han bl.a. redogöra för hur han skulle handla i vissa emotionellt laddade situationer, som beskrivs i formuläret. Därefter skall i andra frågor det principiella ställningstagandet motiveras. Mot dessa kontroversiella frågor har ibland från de samvetsömmas sida hävdats, att de fått en snärjande, spetsfundig formulering. Vid samtal, som författaren fört med några samvetsömma, har också sådana kritiska synpunkter framlagts. Det syns också

⁹⁵ Andra LU 1945, utl. nr 9, s. 10.

⁹⁶ SFS 1944: 48, 1 §, mom. 3.

⁹⁷ Mot. 1945, II: 69, s. 1 f.

⁹⁸ Andr LU 1945, utl. nr 9 s. 11 f.

⁹⁹ FK 1945, 10: 32, AK 10: 40.

¹ SFS 1943: 122 och 1944: 48. Utredningsmännen utses av Kungl. Maj:t på förslag av domkapitlet och Sveriges frikyrkoråd (f.d. Frikyrkliga samlingskommittén) efter samråd med vederbörande inskrivningschef. Ett säreget förhållande kan i detta sammanhang påpekas: ingen enda profan utredningsman finnes. Av rikets 118 är 109 statskyrkopräster medan 9 har anknytning till frikyrkan. (TL A nr 71, 1959).

² Andra LU 1945, utl. nr. 9, s. 11.

som om religiösa samvetsömma ibland förberetts inför besöket hos utredningsmannen.³

För närvarande tycks lagen i sin tillämpning fungera tillfredsställande, och några klagomål över sättet att handlägga de samvetsömmas ärenden har ej hörts av under senare tid.⁴ Betecknande är att samtliga ansökningar (421 st.) beviljades, som under 1962 inkom till de 18 av rikets 21 inskrivningsområden, som besvarat författarens förfrågan i denna sak.⁵

Från frikyrkligt-liberalt håll har emellertid vissa önskemål framförts vid 1963 års riksdag. Motionsvägen hemställdes om utredning av möjligheterna att vidga tjänstgöringsområdet för de vapenfria värnpliktiga och att avpassa tjänstgöringstiden efter övriga värnpliktigas.⁶ På andra lagutskottets tillstyrkan beslöt riksdagen i maj 1963 att anhålla hos Kungl. Maj:t om utredning av dessa frågor.⁷

IV. Såsom framgått av framställningen ovan har behandlingen av frågan om de samvetsömma i hög grad skiftat efter tidsstämningarna och efter de behov och krav, som samhället ställts inför genom de historiska omständigheterna. Samtidigt har också förekomsten av samvetsnöd inför vapenbruk stått i samband med den yttre historien. Särskilt tydligt talar här den starkt fallande tendensen under åren före andra världskriget. Personliga ställningstaganden i en principiell och etisk fråga är i ej ringa grad influerade av tid och miljö.

Genom hela den skildrade perioden har de lagstiftande myndigheterna tagit hänsyn till samvetets integritet. Visserligen har vid många tillfällen röster höjts mot varje tillmötesgående mot den samvetsömma gruppen, men varje gång man stiftat lag, har principen om samvetsfrihet dock givits ett reall innehåll. Detta innehåll har självfallet vägts mot statens krav. Att samvetsömma i allmänhet betraktats som en ur statsnyttans synpunkt betänklig företeelse är ganska uppenbart. 1943 års lag innebär dock ur denna synpunkt en väsentlig förbättring, trots att den i många hänseenden var snävare än exempelvis 1925 års. En vägledande synpunkt är ju fr.o.m. 1943, att lagen skall tillämpas så, att de vapenfrias arbete i både freds- och krigstid skall bestämmas i enlighet med vitala samhälls-

³ Upplysn. meddelad i brev — 8/4 1963 — av inskrivningschefen i Örebro Io.

⁴ Muntl. upplysn. av ordf. i Sveriges frikyrkoråd, lektor Ansgar Eeg Olofsson och sekr. för den inre missionen i Örebro missionsförening, William Edvardsson.

⁵ Uppgift saknas för Io 1, 2 och 12. ⁶ Mot. 1963, II: 203 (= mot. I: 169).

⁷ FK 23: 20, AK 24: 20.

intressen. En positiv syn på deras uppgifter kommer till stånd. Detta betyder emellertid å andra sidan, att de inordnas under det totala krigets aspekt, något som för de mest radikala pacifisterna kan te sig betänkligt.

Bilaga 1. Antalet värnpliktiga, vilka under åren 1921—1939 beviljats tillstånd att fullgöra värnpliktstjänstgöring i den för samvetsömma medgivna ordningen enl. 1925 års lag. (Källa: Andra LU 1940 utl. nr. 15 s. 6 f)

År	Civilarbetare			Övriga			Summa		
	av religiösa skäl	av etiska skäl	S:a	av religiösa skäl	av etiska skäl	S:a	av religiösa skäl	av etiska skäl	S:a
1921	151	—	151	344	—	344	495	—	495
1922	152	—	152	259	—	259	411	—	411
1923	210	—	210	189	—	189	399	—	399
1924	245	—	245	149	—	149	394	—	394
1925	178	—	178	46	—	46	224	—	224
1926	283	7	290	99	1	100	382	8	390
1927	264	4	268	61	2	63	325	6	331
1928	407	14	421	61	3	64	468	17	485
1929	378	7	385	56	2	58	434	9	443
1930	446	29	475	53	1	54	499	30	529
1931	429	102	531	53	1	54	482	103	585
1932	449	149	598	39	3	42	488	152	640
1933	540	270	810	36	4	40	576	274	850
1934	489	242	731	44	8	52	533	250	783
1935	452	86	538	44	—	44	496	86	582
1936	322	89	411	43	1	44	365	90	455
1937	291	41	332						
1938	301	39	340						
1939	247	9	256						

Bilaga 2. Samvetsömma värnpliktiga inom olika inskrivningsområden åren 1932—1934. (Källa: Andra LU 1935, utl. nr. 5, s. 13)

Inskrivnings- område	Civilarbetare						Övriga					
	av religiö- sa skäl			av etiska skäl			av religiö- sa skäl			av etiska skäl		
	1932	1933	1934	1932	1933	1934	1932	1933	1934	1932	1933	1934
Malmöhus s. . . .	3	12	7	—	—	1	1	—	1	—	—	—
Malmöhus n. . . .	17	15	11	2	—	—	1	—	—	—	—	—
Hallands	6	5	10	1	1	—	—	2	—	—	—	—
Kronobergs	22	19	31	—	6	4	5	4	1	—	—	—
N. Smålands	46	53	58	1	3	3	4	2	4	—	—	1
Östergötlands . .	36	33	33	—	10	1	—	3	4	1	—	1
Örebro	42	65	51	4	1	12	5	2	7	1	—	2
Södermanlands . .	16	24	23	1	2	1	3	1	4	—	—	—
Stockholms	15	21	20	1	—	1	2	4	—	—	—	—
Uppsala	24	28	35	—	5	1	2	3	4	—	—	—
Västgöta-Bohus . .	4	12	7	1	2	16	—	—	—	—	1	—
Älvsborgs	17	37	24	5	6	2	1	8	—	—	—	1
Skaraborgs	41	36	38	—	11	16	4	2	2	—	—	—
Värmlands	38	23	21	3	1	—	2	1	2	—	1	—
Kopparbergs . . .	19	17	22	2	6	10	1	2	5	1	—	3
Gävleborgs	25	24	20	5	28	29	4	—	1	—	—	—
Jämtlands	18	26	19	1	4	4	—	—	4	—	—	—
Västernorrlands .	21	28	17	105	144	112	—	—	2	—	1	—
Västerbotten . . .	23	40	28	14	35	21	1	—	1	—	1	—
Norrbottn	9	10	9	—	—	3	3	2	—	—	—	—
Gotlands	7	12	5	3	5	5	—	—	2	—	—	—
Summa	449	540	489	149	270	242	39	36	44	3	4	8

DE DANSKE VÆLGERES VETORET

Af arkivar i folkettinget JØRGEN TVEVAD, København

Det bemærkelsesværdige udfald af folkeafstemningerne i Danmark den 25. juni 1963 har skærpet interessen i alle politiske kredse for de direkte vælgertilkendegivelser. Aviser og tidsskrifter har sommeren igennem bragt mange artikler om folkeafstemning, men det er vanskeligt at finde en samlet oversigt over de folkeafstemninger, der har været afholdt i Danmark eller uden for rigets grænser, men af interesse for Danmark. En sådan oversigt skal her forsøges opstillet.

Afstemningerne om de af folkettinget vedtagne jordlovsforslag fandt sted i overensstemmelse med reglerne i 1953-grundlovens § 42. Denne paragraf toges første gang i anvendelse ved folkeafstemningen i 1961, hvor vælgerne skulle tage stilling til et af folkettingen vedtaget forslag om fastsættelse af valgretsaldern til folkettingen, og dermed til de kommunale råd og menighedsrådene, til 21 år. Grundlovens § 29 bestemmer nemlig, at når folkettingen har vedtaget et forslag til lov om valgretsaldern, kan lovforslaget først stadfæstes af kongen, når det har været undergivet en folkeafstemning, der ikke har medført den nye aldersbestemmelses bortfald. Afstemningen i 1961 var med andre ord nødvendig, skønt folkettingen havde vedtaget den nye valgretsalder med et overvældende flertal. Derimod kom 1963-afstemningerne i stand på begæring af folkettingens oppositionspartier, det liberale Venstre og Det konservative Folkeparti, der — for første gang — gjorde brug af grundlovens ene vigtige mindretals-beskyttelsesregel, at en trediedel af folkettingens medlemmer kan forlange den kongelige stadfæstelse af visse vedtagne lovforslag udsat, indtil forslagene har været undergivet folkeafstemning. Den anden vigtige mindretals-beskyttelsesregel, i grundlovens § 73, at stadfæstelsen af et vedtaget lovforslag vedrørende ekspropriation af ejendom kan forlanges udskudt til efter en gentagen vedtagelse af et nyvalgt ting, blev benyttet af oppositionen i 1961 i forbindelse med forslaget om udlevering til Island af visse middelalderlige håndskrifter.

Medens forudsætningerne for folkeafstemningerne i 1961 og i 1963 altså var forskellige, var reglerne, i grundlovens § 42, for selve afstemningerne de samme. Da nej-stemmerne i 1961 ikke oversteg ja-stemmernes tal, kunne den nye valgretsalder stadfæstes. I 1963 stemte mindst 30 % af vælgerne nej, og deres tal oversteg ja-stemmernes. Men hvis et nej-flertal i 1963 ved en meget lav valgdeltagelse ikke havde repræsenteret 30 % af vælgerne, ville jordlovsforslagene alligevel ikke være bortfaldet.

Disse krav til stemmeafgivningens omfang skyldes den historiske erfaring, at vælgerkorpset ikke altid har deltaget i folkeafstemninger med samme iver som ved de almindelige valg. Når den lovgivende forsamling har vedtaget et lovforslag, må der en kraftig vælgeropposition, altså et flertal af de gyldige stemmer og mindst 30 % af samtlige stemmeberettigede vælgere, til for at omstøde lovgivningsmagtens afgørelse. Grundloven siger jo klart, at den lovgivende magt er hos kongen, d. v. s. regeringen, og folketinget i forening. Og det er dansk statsskik, at folketinget repræsenterer vælgerne og handler på deres vegne ind imellem de almindelige politiske valg.

Det repræsentative folkestyre er som i Danmark reglen i de fleste andre nyere demokratier. I schweiziske kantoner og i nordamerikanske enkeltstater, oprindeligt ganske små samfund, findes rester af det direkte folkestyre som i oldtidens og middelalderens aristokratiske bystater, hvor forslag bliver fremsat og afgørelser truffet ved forhandlinger direkte mellem samtlige politisk fuldmyndige borgere. Den historiske udvikling af folkeafstemningsprincippet — initiativ på det forberedende og referendum på det afgørende stade — i alle vigtigere lande beskrives dybtgående i de to store svenske undersøgelser: 1920 års folkomröstningskommitté og 1950 års folkomröstnings- och valsättsutredning.

Den danske grundlovs adgang for vælgerne til at forkaste visse folketingsbeslutninger er altså en undtagelse fra det repræsentative folkestyre i Danmark iøvrigt. Derimod er grundlovens krav, i § 88, om, at en ny grundlovsbestemmelse ikke kan gennemføres, uden at folketingsbeslutningen herom har været forelagt vælgerne til godkendelse, et udtryk for det direkte folkestyre. Den lovgivende magt kan ikke selv bestemme hovedreglerne for sin dannelse og sine beføjelser, den grundlovgivende magt er hos det selvstyrende folk.

Den statsretlige folkeafstemning er teoretisk blevet betegnet som det rene og klareste udtryk for folkesuveræniteten. Eneherskende politikere har derfor ofte yndet at legitimere deres forfatningsæ-

dringer — efter disses gennemførelse — med tillidsvota fra folket, således i Frankrig Napoleon I, Napoleon III og de Gaulle, i Tyskland Hitler.

Det folkeretlige plebiscit, folkeafstemningen om et landområdes statslige tilhørsforhold, har derimod ikke i samme omfang kunnet misbruges politisk, hvis da ellers afstemningen har fået lov at foregå uden tvang og under betryggende kontrol. Nationalitetsprincippet udvikling i det 19. århundrede fremmede tanken om anerkendelse af folkesuveræniteten også på det internationale område. Italiens samling i 1860erne skete i vidt omfang ved plebiscitets våben. I 1877 genafstod Sverige Saint-Barthélémy i Vestindien til Frankrig efter lokal afstemning. Og efter begge verdenskrige har Frankrig måttet anerkende Saar-områdets ønsker om at høre til Tyskland.

Det er da også på det mellemfolkelige område, at folkeafstemningsprincippet først blev et virkemiddel i dansk politik. Tanken om en deling af Slesvig efter en national, i første række sproglig linie opkom allerede i 1830erne. Under og efter den dansk-tyske borgerkrig 1848—50 blev delingstanken faktisk, om end ikke praktisk politik, og muligheden af en direkte adspørgen af den sønderjyske befolkning blev nævnt. På Londonkonferencen 1864 efter den tyske erobring af Elbhertugdømmerne foresloges fra preussisk og fra fransk side vejledende plebiscit i visse nordslesvigske distrikter. Forslagene blev afvist såvel af Danmarks forhandlere af frygt for derved definitivt at skulle give afkald på alle områder syd for det foreslåede afstemningsområde som af Ruslands og Østrigs forhandlere af frygt for de indre konsekvenser i deres egne folkeblandede statsområder. Ved freden i 1866, der beseglede Østrigs nederlag til Preussen i den indre tyske magtkamp, formåede Frankrig i traktaten at få indføjret en bestemmelse om, at befolkningerne i de nordlige distrikter af Slesvig skulle afstås til Danmark, når de ved fri afstemning tilkendegav ønsket om at blive forenet med kongeriget. Retten til iværksættelse af Pragerfredens artikel V tilkom imidlertid ikke den sønderjyske befolkning selv, men derimod Østrig, der i 1878 kom overens med Preussen om at slette denne bestemmelse, der kunne være af særdeles agitatorisk fare for dobbeltmonarkiet.

Ved forhandlingerne i 1867 mellem Danmark og USA om salg til fristaterne af de to mindre vestindiske øer, St. Thomas og St. Jan, ønskede den danske regering derimod at anvende folkeafstemningsprincippet, vel at mærke kun for den meget eksklusive kreds af valgberettigede. Et plebiscit gennemførtes, men overdragelsen derimod

ikke på grund af modstand i senatet i Washington. Stemmetal og — de omtrentlige — vælgertal ved denne første folkeafstemning indenfor den danske stat fremgår af oversigtstavlen.

I oversigten over samtlige folkeafstemninger i Danmark og i dansk dynastisk eller folkelig interesse er afstemningsspørgsmålene antydtes således, at der ved »for« betegnes det alternativ, der betød den videstgående ændring bort fra det bestående.

FOLKEAFSTEMNINGER

	<i>Tal og procenter:</i>				
	for	mod	ugyld.	stemmer	vælgere
1868 (Vestind.)	1.244	22	0	1.266	
	98,3	1,7	0,0		2.075
	59,9	1,1	0,0	60,9	
1905 (Norge)	259.563	69.264	2.403	331.230	
	78,4	20,9	0,8		439.748
	59,0	15,8	0,5	75,3	
1916 (Vestind.)	283.670	158.157	7.267	449.094	
	63,2	35,2	1,6		1.100.000
	25,8	14,4	0,7	40,8	
1918 (Island)	12.411	999	243	13.653	
	90,9	7,3	1,8		31.143
	39,9	3,2	0,8	43,8	
1920 (Zone I)	75.431	25.319	882	101.632	
	74,2	24,9	0,9		111.191
	67,8	22,8	0,8	91,4	
1920 (Zone II)	12.800	51.724	417	64.941	
	19,7	79,6	0,6		70.854
	18,1	73,0	0,6	91,7	
1920 (Grundlov)	614.130	19.581	7.048	640.759	
	95,8	3,1	1,1		1.291.745
	47,5	1,5	0,5	49,6	
1939 (Grundlov)	966.277	85.717	11.770	1.063.764	
	90,8	8,1	1,1		2.173.240
	44,5	3,9	0,5	48,9	
1944 (Island)	71.122	377	1.559	73.058	
	97,4	0,5	2,1		74.272
	95,8	0,5	2,1	98,4	

1946 (Færøerne)	5.660	5.499	48,1	11.640	17.540
	48,6	47,3	4,1		
	32,3	31,4	2,7	66,4	
1953 (Grundlov)	1.183.292	319.135	25.231	1.527.658	2.585.800
	77,5	20,9	1,6		
	45,8	12,3	1,0	59,1	
1953 (Valgaldere)	700.122	840.815	67.688	1.608.625	2.814.500
	43,5	52,3	4,2		
	24,9	29,9	2,4	57,2	
1961 (Valgaldere)	586.113	479.146	9.299	1.074.558	2.870.337
	54,5	44,6	0,9		
	20,4	16,7	0,3	37,4	
1963 (Bopælspligt)	843.756	1.354.588	23.920	2.222.264	3.043.170
	38,0	60,9	1,1		
	27,7	44,5	0,8	73,0	
1963 (Statsforkøb)	848.494	1.347.942	25.687	2.222.123	3.043.170
	38,2	60,7	1,1		
	27,8	44,3	0,9	73,0	
1963 (Komm. forkøb)	872.042	1.328.036	22.160	2.222.238	3.043.170
	39,2	59,8	1,0		
	28,7	43,6	0,7	73,0	
1963 (Naturfredn.)	937.259	1.261.545	23.391	2.222.195	3.043.170
	42,2	56,8	1,0		
	30,8	41,5	0,7	73,0	

Efter 1868 var der i mange år stille om folkeafstemningstanken i dansk politik. Af indirekte interesse for Danmark blev afstemningerne i Norge i 1905. Den 13. august erklærede vælgerne sig med 368.208 ja mod 184 nej enige i den stedfundne opløsning af unionen med Sverige. Og den 12.—13. november blev de norske vælgere stillet over for spørgsmålet, om de var enige eller ikke i stortingets bemyndigelse til regeringen om at træde i forhandlinger med prins Carl af Danmark om at modtage valg som Norges konge.

I den danske forfatningskamps årtier indgik tanken om folkeafstemninger på det indenrigspolitiske område som nævnt ikke i praktisk dansk politik. Sålænge højreregeringerne ikke ville anerkende det mest demokratiske valgte tings, folketingets, afgørende indflydelse, var tanken om folkeafstemninger ganske urealistisk. Det måtte være oppositionens, det politiske flertals, første opgave at få anerkendt folketingets magtposition inden for rigsdagen og over for regeringen og kongemagten.

Men i politisk teori var folkeafstemningsprincippet naturligvis påagtet, bl. a. hos socialdemokraterne, der gennem 2. Internationale hentede impulser fra udlandet. Allerede det danske arbejderpartis historiske Gimle-program af 1876 krævede efter forbillede fra det tyske Gotha-program »direkte lovgivning igennem folket«. Og da partiet kom ind i praktisk rigsdagspolitik, udformedes dette program til et ønske om »Folkeafstemning i vigtigere spørgsmål og forslagsret for befolkningen«. Og i de liberale kredse, der gennem det interparlamentariske arbejde fik føling med fremmede politikere, var tanken også levende. På det folkeretlige område fik konseilspræsident og udenrigsminister Deuntzer da også efter systemskiftet i 1901 gennemført de artsbeslægtede voldgiftstraktater mellem Danmark og en række udenlandske magter, og indrepolitisk blev afstemningstanken atter rejst i Det radikale Venstres stiftende Odense-program 1905: »i vigtige spørgsmål gives adgang til direkte folkeafstemning«.

Efter provisorieperiodens afslutning i 1894 var regeringspolitikken afhængig af samarbejdet med folketingets Venstregrupper og landstingets moderate og frikonservative politikere. Det gamle venstrekrav om en forfatningsrevision blev ligesom mindre kraftigt fremført efter Venstrereformpartiets overtagelse af den faktiske politiske magt, reelt i finansudvalget efter forliget og formelt ved ministeriedannelsen 1901. Og samtidigt nærmede Venstre sig Højre i forsvarsspørgsmålet. Resultatet blev delingen af reformpartiet i de radikale og regeringspartiet, hvis kommende sammenslutning med det forhandlende Venstre kunne forudses.

Socialdemokratiet og de radikale benyttede derfor folkeafstemningstanken i oppositionspolitikken fra venstre fløj. Tanken om det folkelige vælgerkorps som mægler og voldgiftsdommer i uoverensstemmelserne mellem det folkevalgte folketing og det aristokratiske landsting og som støtte for og til styrkelse af folketingets radikale og socialdemokratiske fløj blev fremført. I august 1909 fremsatte den radikale Ove Rode et forslag til ændring i grundloven, hvorefter visse af rigsdagen vedtagne lovforslag efter begæring af et nærmere fastsat antal folketingsvælgere, altså ved et folkeinitiativ, skulle forelægges folketingsvælgerne, altså den bredeste del af vælgerkorpset, til godkendelse eller forkastelse. Forslaget blev fremsat under forhandlingerne om det forsvarsforlig, der blev sluttet af Venstrereformpartiets grupper, Det forhandlende Venstre, Højre og Det frikonservative Parti mod Det radikale Venstre og Socialdemokratiet. Ved

folketingsvalget i maj samme år havde radikale og socialdemokrater trods 45 % af stemmerne kun fået 35 % af mandaterne på grund af den gældende valgordning med flertalsvalg i enkeltmandskredse. Tanken om en appel direkte til folketingsvælgerne måtte derfor ligge nær.

Kort tid efter, i oktober 1909, genfremsatte Det radikale Venstre sit forslag til ændringer i grundloven og nu også med bestemmelser om en særlig folkeafstemning ved forfatningsforandringer. Forslaget om indførelse af en sådan »grundlovgivende magt« ved siden af og over den almindelige lovgivende indgik derefter i de almindelige forfatningsdrøftelser og førte til 1915-grundlovens § 93. Derimod kunne forfatningsbestemmelser om almindelige lovforslags forelæggelse for vælgerne til forkastelse eller godkendelse ikke vinde flertal for sig, men blev først vedtaget af rigsdagen i 1939 og indført i 1953. I Venstre var der oprindeligt direkte modstand mod princippet, delvis ud fra det gamle konsekvente syn, at lige som der ikke måtte være nogen politisk magt ved siden af folketinget, måtte der heller ikke være nogen magt over folketinget. I 1953 vedstod Venstre dette standpunkts ene side ved gennemførelsen af etkammerssystemet. Når Venstre i 1915, under fhv. konseilspræsident I. C. Christensens ledelse, ønskede folkeafstemning ved kommende grundlovsændringer, og vel at mærke med et uhyre strengt vedtagelseskrav, var det ud fra håbet om derved at kunne bremse udviklingen af de forfatningstanker, som Socialdemokratiet og Det radikale Venstre havde på deres programmer. I 1939 vidste Venstre at bruge grundlovens afstemningsparagraf ved sin forkastelse af det grundlovsforslag, som var vedtaget af folketingets og landstingets flertal af socialdemokrater og radikale, støttet af konservative. Højre havde oprindeligt ud fra sin stilling til den lige og almindelige valgret været imod folkeafstemningsprincippet. Men ligesom højregrupperne og de frikonservative efterhånden indså, at deres eneste partimæssige redning var et skifte fra flertalsvalg til forholdstalsvalg, kom folkeafstemningstanken med den politiske udvikling til at fremstå som en konservativ garanti. 1914 svingede Højre over og foreslog folkeafstemninger ikke blot ved grundlovsforandringer, men også i andre tilfælde. Blandt andet ved denne skiften synspunkt blev grundlovsforhandlingerne lettet og fremmet, og siden 1915 er folkeafstemningsprincippet indgået i Det konservative Folkepartis politik ligesom fra tidligere tid i Socialdemokratiets og de radikales.

I eftersommeren 1916 fremsatte den radikale regering forslag til

rigsdagsbeslutning om overdragelse til USA af Dansk Vestindien. Oppositionen af Venstre, der i og for sig gik ind for salget af øerne, og af de konservative, der delvis var salgsmodstandere, benyttede anledningen til at kræve den nye grundlov af 1915 sat i kraft og nyvalg udskrevet. Efter lange og indviklede forhandlinger enedes man fra alle fire partier om at undgå valg i den vanskelige krigsperiode, at danne en samlingsregering ved optagelse i ministeriet af »kontrolministre« fra det socialdemokratiske støtteparti og de to oppositionspartier samt at forelægge salgsspørgsmålet for vælgerne. Ved de vestindiske forhandlinger i 1868 havde øerne stemt, nu skulle derimod moderlandet stemme. Den amerikanske regering ønskede, trods dansk forslag herom, ikke afstemning i den befolkning, der skulle skifte statstilhørsforhold, hvilket vist også var overflødigt, da stemningen og ønskerne på øerne syntes åbenbare. Efter afstemningen skulle regeringen forelægge salgskonventionen til rigsdagens godkendelse, med mindre mindst halvdelen af de stemmende vælgere havde været imod overdragelsen. Det bemærkes, at skønt grundloven og valgloven af 1915 med de udvidede valgretsbestemmelser, bl. a. også for kvinder, først kom til at træde i kraft i 1918, blev de nye valgretsregler benyttet allerede ved folkeafstemningen i 1916.

Allerede to år efter afståelsen af Vestindien løsnedes endnu en af de danske Atlanterhavsoer fra forbindelsen med hovedlandet. Siden altingets genoprettelse i 1845 var Islands selvstyre gradvis blevet udvidet. Ved forhandlinger i 1918 kom man overens om Islands suverænitet og ligestilling med Danmark, dog med fortsat kongefællesskab. Efter den islandske forfatningslov af 1915 måtte forslaget til forbundslov ud til afstemning blandt landets vælgere. Forfatningsloven havde ikke som den samtidige danske grundlov krav om 45 % ja-stemmer fra samtlige stemmeberettigede i tilfælde af forfatningsændring. Men i betragtning af krigssituationen, og i et land dengang faktisk uden veje og automobiler, endsige lufttrafik, blev den nåede afstemningsprocent, 43,8, faktisk meget høj.

Efter det tyske krigsnederlag 1918 fik Sønderjyllands befolkning endelig adgang til den folkeafstemning, som var stillet den i udsigt et halvt århundrede forinden. Nordslesvig stemte sig til Danmark, medens Flensborg og Mellemslesvig klart udtrykte ønsket om at forblive i det Tyske Rige. Den historiske udvikling har vist de to slesvigske afstemningers holdbarhed. Da det tyske revisionskrav i Sønderjylland var på sit højeste, fik Slesvigsk Parti (National-Sozialistische Deutsche Arbeiter-Partei Nordschleswig) ved folketingsvalget

den 3. april 1939 i Haderslev-Åbenrå-Sønderborg-Tønder amtskreds 15,8 % af stemmerne, ved valget i 1960 var stemmeprocenten faldet til 8,2 for Slesvigsk Parti (Bund Deutscher Nordschleswiger). I de kommuner i Sydslesvig, som 1920 havde dannet 2. zone, fik Süd-Schleswiger Verein (Sydslevigsk Forening og Sozialdemokratische Partei Flensburg) ganske vist ved landdagsvalget den 20. april 1947 47,8 % af stemmerne, men ved kommunalvalgene i 1959, efter at livsforholdene var blevet nogenlunde normale i Tyskland, gik de dansksindedes procent ned til ca. 15.

Sønderjyllands genforening med Danmark 1920 krævede ændringer i grundloven af 1915, der kun havde været i kraft siden 1918. Afstemningen, over for hvilken Socialdemokratiet besluttede at forholde sig passivt, viste med en samlet valgdeltagelse på 49,6 %, hvilken konservativ garanti — i teknisk forstand — der lå i kravet om, at et grundlovs-godkendende flertal skulle udgøre hele 45 % af det samlede vælgerkorps. Når arbejderbevægelsen indtog en sådan stilling overfor 1920-afstemningen i kongeriget, var dette naturligvis ikke dikteret af modstand mod genforeningen, men en virkning af de meget skarpe indenrigspolitiske modsætninger. I foråret 1920 havde Socialdemokratiet, landets næststørste parti, fremsat meget vidtgående grundlovsforslag, bl. a. med bestemmelser om referendum og vælgerinitiativ, det sidste som netop gennemført i den tyske Weimar-forfatning.

I 1920erne og 30erne blev rigsdagen stillet over for flere forslag om enkelte lovforslags og rigsdagsbeslutningers henvisning til vælgerne. Folkeafstemningsinstituttet var nu indgået i praktisk dansk politik, som regel til forventet støtte for de skiftende oppositioners og mindretals synspunkter. Som i 1909 foresloges også under forsvarsforhandlingerne i samlingen 1921—22 af oppositionens socialdemokrater og radikale, at en ny hærordning først skulle kunne gennemføres efter afholdt folkeafstemning. Ved fremsættelsen af ministeriet Staunings afrustningsforslag i 1924 udtalte forsvarsminister Laust Rasmussen villighed til at lade forslagene, når vedtaget, prøve ved folkeafstemning, og på radikalt initiativ indføjedes under udvalgsforhandlingerne bestemmelser herom i forslagene. I samlingerne 1925—26 og 1926—27 genfremsatte regeringen afrustningsforslagene med bestemmelser om folkeafstemning. I april 1927 foreslog fhv. minister P. Munch på Det radikale Venstres vegne en lov om vælgerinitiativ i afrustningsspørgsmålet. Samtidig foreslog det nye parti Danmarks Retsforbund i samlingerne 1926—27, 1927—28

og 1928—29 folkeafstemning om ophævelse af den tvungne værnepligt. Efter dannelsen af det andet ministerium Stauning af socialdemokrater og radikale fremsatte regeringen i 1929, 1930, 1931 og 1932 afrustningsforslag, men derefter drejede den storpolitiske udvikling ved oprettelsen af det tyske »folkeafstemnings-diktatur«. Endnu i 1937 foreslog retsforbundet dog afstemning om afskaffelse af værnepligten.

I juni 1927 fremsatte de radikales leder P. Munch, støttet af Stauning, et forslag til lov om folkeafstemning om visse lovforslag, nemlig venstreregeringens om nedskæring af de sociale ydelser og tjenstemandslønningerne. Statsminister Madsen-Mygdal erklærede, at en sådan folkeafstemning ville være ganske uden for forfatningens rammer og et brud på hævdunden parlamentarisk praksis. Den konservative ordfører, Ole Bjørn Kraft, syntes, at vælgerne ved det nyligt afholdte folketingsvalg i princippet havde haft lejlighed til at udtale sig netop om nedskæringsforslagene.

Intet af mellemkrigstidens folkeafstemningsforslag blev således vedtaget. Men at folkeafstemningsbegrebet, ikke blot som et led i det direkte folkestyre ved grundlovgivningen, men også som en afvigelse fra det repræsentative folkestyre i den almindelige lovgivning, var indgået i almindelig dansk politik, viste grundlovsforhandlingerne i 1938—39. Ønsket om en forfatningsrevision blev støttet af Socialdemokratiet, største delen af Det konservative Folkeparti, Det radikale Venstre, en del af Retsforbundet samt Danmarks kommunistiske Parti, medens Venstre, Bondepartiet og Danmarks national-socialistiske Arbejder-Parti gik imod den foreslåede form. Forslaget indeholdt foruden en bibeholdelse af 45 %-reglen ved grundlovsafstemninger helt nye bestemmelser om, at et flertal af nej-stemmer, der androg 35 % af samtlige vælgere, skulle kunne bevirke visse vedtagne lovforslags bortfald. Endvidere skulle et vist antal vælgere, ikke blot som efter den nugældende 1953-grundlov et vist antal folketingsmedlemmer, kunne kræve folkeafstemning, altså et vælgerinitiativ. Den hårde 45 %-regel bevirkede imidlertid grundlovsforslagets ikke-godkendelse ved afstemningen i 1939, og krigens udbrud og Danmarks besættelse udsatte forfatningsdiskussionen til efter befrielsen.

Som under den første verdenskrig gav også udviklingen under den anden, anledning til folkeafstemninger på de med Danmark forbundne Atlanterhavsoer. I Island godkendtes 1944 altingets opløsning af kongefællesskabet ved en folkeafstemning, hvor forbundslovens særdeles hårde krav om $\frac{3}{4}$ ja-stemmer og $\frac{3}{4}$ vælgerdeltagelse

let blev opfyldt. En vejledende afstemning på Færøerne i 1946 om tilhørsforholdet til kongeriget havde derimod ret ringe vælgerdeltagelse, og resultatet fik ikke afgørende betydning for det dansk-færøske forhold.

Efter rigsdagens ekspedition i sommeren 1945 af de mest påtrængende love tog den i 1939 afbrudte forfatningsdrøftelse atter fat. I december 1945 fremsatte Venstre-ministeriet Knud Kristensen et forslag til lov om afholdelse af kommunale valg, og samtidig foreslog den socialdemokratiske opposition ændringer i de kommunale valgbestemmelser. Under udvalgsforhandlingerne viste der sig enighed mellem samtlige partier undtagen Venstre om 21 års valgret og om afholdelse af folkeafstemning herom, ved hvilken der skulle kræves tilslutning fra 35 % af de stemmeberettigede vælgere. Regeringen fik imidlertid udskudt reformforslagenes gennemførelse under hensyn til ønsket om en samlet løsning af grundlovsspørgsmålene, og i februar 1946 nedsattes derefter en forfatningskommission. I januar 1953 afgav kommissionen sin betænkning, og ved folkeafstemningen i maj opnåede grundlovsforslaget et stort flertal af stemmerne, medens 13,3 % af vælgerne ikke kunne godkende den foreslåede forfatningsændring. Ved den samtidige afstemning om valgretsalderen blev der stemmeflertal for 23 års valgret, ikke for 21 års, endskønt de 21—24-årige havde stemmeret ved denne lejlighed.

Som i mellemkrigstiden gav også i efterkrigstiden udenrigs- og forsvarspolitikken anledning til forslag om afholdelse af folkeafstemninger, alle stillet af mindre partier og uden udsigt til gennemførelse. Retsforbundet foreslog i marts 1949 afstemning om fortsat dansk neutralitet eller indtræden i Atlantpagten, i oktober 1951 vedrørende Grækenlands og Tyrkiets tiltrædelse af den nordatlantiske traktat, i marts 1952 om dødsstraf for krigs- og statsforbrydelser, i januar 1955 om Tysklands genoprustning og i april 1955 om tysk deltagelse i NATO. Kommunisterne ønskede i februar 1951 folkeafstemning om en fælleseuropæisk forsvarsstyrke og spurgte i marts 1955 statsministeren, om det var regeringens opfattelse, at grundloven forbyder eller udelukker folkeafstemninger om udenrigspolitiske spørgsmål. Efter grundlovsændringen har de radikale i oktober 1954 og marts 1955 ønsket folkeafstemninger i anledning af Vesttysklands genoprustning.

Også i de seneste år har tanker om folkeafstemninger med forskellige formål været nævnt, bl. a. om enhedskommandoen i Østersøen, om tilslutning til det europæiske fællesmarked, om aktionen mod

reklameradioer, samt senest, fra radikal side, vedrørende skattefradragets retten. Men, som nævnt, er der siden 1953 kun gennemført afstemningen i 1961, hvorved alle myndige danske fik fulde statsborgerlige rettigheder, samt afstemningerne om jordlovsforslagene. De fire vedtagne lovforslag, som vælgerne i 1963 ikke kunne godkende, var sammen med en række andre forslag fremsat af den socialdemokratisk-radikale regering og blev støttet af Socialistisk Folkeparti og kommunisterne. Formålet med det store kompleks af lovforslag var dels at skabe mulighed for løsningen af visse ejendomsretlige problemer, som Danmarks eventuelle tilslutning til det europæiske fællesmarked kan bringe, dels at give bidrag til den dybtgående strukturændring, som dansk landbrug i disse år må gennemgå, samt endelig at imødekomme de nødvendige krav om en bedre by-, egns- og landsplanlægning. Oppositionen af Venstre, konservative og De Uafhængige var enig med regeringen i dens målsætning, men ikke om de foreslåede midler. Større vælgerskarer, end selv oppositionen havde ventet, følte, at jordlovsforslagene truede det frie erhvervsvalg og den private ejendomsret, og nedlagde veto mod de forslag, der var til folkeafstemning.

1953-forfatningens bestemmelse om, at den grundlovgivende magt er hos kongen og folketingsvalgerne, samt folketingsvalgerne, det direkte folkestyre, findes i grundlovens § 88, hvorefter en forfatningsændring kun kan gennemføres, hvis et flertal af de i afstemningen deltagende og mindst 40 % af samtlige stemmeberettigede afgiver deres stemme for folketingets beslutning. Foruden ved egentlige forfatningsændringer kræver grundloven endvidere folkeafstemninger dels efter § 20 ved overladelse af forfatningsmæssige beføjelser til mellemfolkelige myndigheder, f. eks. det europæiske fællesmarked i dets nuværende form, såfremt da ikke en sådan suverænitetsovergivelse vedtages af fem sjettedele af folketingets medlemmer, dels efter § 29 ved ændring af den til enhver tid gældende valgrets alder. Endelig kan efter grundlovens § 42 en tredjedel af folketingets medlemmer, som det skete i 1963, begære afstemning om andre af tinget vedtagne lovforslag, undtagen forslag til finans- og skattelove, lønnings- og pensionslove, love om meddelelse af indfødsret til enkeltpersoner, om ekspropriation, om regeringens førelse, om ydelser til kongehuset og om visse udenrigspolitiske forhold. 1939-forslagets bestemmelser om vælgerinitiativ foruden rigsdagsinitiativ ved begæring om folkeafstemning om vedtagne lovforslag er ikke gentaget i 1953-grundloven.

Ved afstemninger efter grundlovens §§ 20, 29 og 42 stemmes for og mod det af folketinget vedtagne lovforslag. Til dets bortfald kræves, at et flertal af de i afstemningen deltagende vælgere, dog mindst 30 % af samtlige stemmeberettigede, har stemt mod forslaget. Folkeafstemningerne om visse andre vedtagne forslag end grundlovsforslag er med andre ord nok bestemmende for forslagens videre skæbne, men former sig ikke som en vælgervedtagelse, der kunne karakteriseres som en underkendelse af det repræsentative folkestyres beføjelser, men derimod som en vælgerne tillagt vetoret. En lignende afstemningsform kendes i Danmark i loven om mægling i arbejdsstridigheder, hvor et af statens forligsmand stillet mæglingsforslag betragtes som godkendt, såfremt det ikke forkastes. Mæglingsloven kræver, bortset fra reglerne om de kompetente forsamlings suppleringsstemmer, ved en afstemningsdeltagelse på 75 % 50 % nejstemmer, for at mæglingsforslag kan forkastes, ved en lavere afstemningsdeltagelse, f. eks. 50 %, et større nej-flertal, nemlig 62,5 %. Ved en afstemningsdeltagelse helt nede på 25 % kræves 75 % nejstemmer til forkastelse, og ved lavere deltagelse end 25 % betragtes et mæglingsforslag under alle omstændigheder som vedtaget.

Grundlovens mindste forudsætninger for godkendelse eller forkastelse ved folkeafstemning er følgende, idet bemærkes, at de anførte stemmeprocenter ifølge sagens natur er tilnærmede, ikke alle absolute. Ligeså må det erindres, at efter fortolkningen af de danske grundlovsbestemmelser tæller kun de gyldige stemmer, ikke de blanke eller andre ugyldige. På oversigtstavlen foran med alle folkeafstemninger er de blanke og andre ugyldige stemmers procent medregnet for at vise, hvilken eventuel indflydelse denne form for passivitet kan have. Tavlens for- og mod-procenter af de afgivne stemmer må derfor forhøjes ved betragtninger over enkelte folkeafstemninger. Ved jordlovsafstemningerne i 1963 var de udslaggivende nej-procenter således 61,6, 61,4, 60,4 og 57,4. Jfr *Tavlen* næste side.

Grundlovsfædrene af 1953 har altså ud fra den formodning — bekræftet i Danmark indtil da og siden samme år og i 1961, men afkræftet i 1963 —, at vælgerdeltagelsen ved folkeafstemninger ofte vil være ringe, gjort det meget vanskeligt så vel at ændre forfatningen som at forkaste den ordinære lovgivningsmagts vedtagelser. Men det må altså betones, at der ikke ved folkeafstemninger efter grundlovens § 42 m. v. er tillagt vælgerne nogen lovgivende magt, kun en vetoret. Og kun folketinget kan give mulighed for prøvelse af denne vetoret. Den lovgivende magt er og bliver også efter 1953-grundloven

Afstemningsdeltagelse %: Gyldige stemmer %:

GODKENDELSE FORKASTELSE

§ 88. Forslag til grundlovsbestemmelser:

	<i>J A</i>
100—80	50,1
75	53,4
70	57,2
66 ² / ₃	60,1
60	66,7
55	72,8
50	80,1
45	88,9
40	100,0
under 40	ikke-godkendt, selv om 100 %

§ 42, jfr. §§ 20 og 29. Visse forslag:

	<i>N E J</i>
100—60	50,1
55	54,6
50	60,1
45	66,7
40	75,1
35	85,8
33 ¹ / ₃	90,1
30	100,0
under 30	ikke-forkastet, selv om 100 %

hos kongen, d. v. s. regeringen, og folketinget i forening. Kun i den grundlovgivende magt har vælgerne ved deres godkendelsespligt en direkte og demokratisk nødvendig andel. De foreslåede »vejledende« folkeafstemninger ville derimod give vælgerne en slags lovgivningsmagt i hænde, idet det jo er lidet sandsynligt, at en parlamentarisk regering i en vis årrække efter afstemningen ville fremsætte lovforslag stik imod en sådan afstemnings klare udtalelse eller turde undlade at følge en sådan afstemnings givne ønske om et lovgivningsinitiativ.

Om den historiske vetoret, altså regeringens, skal det erindres, at selv om et af folketinget endeligt vedtaget grundlovsforslag godkendes eller et andet vedtaget forslag ikke forkastes ved en folkeafstemning, bliver det dog først gældende lov og ret, når kongen, d. v. s. den ansvarsfri monarks ansvarlige ministre, har stadfæstet forslaget. Den

kongelige vetoret, altså at regeringen undlader at stadfæste et vedtaget forslag, er imidlertid uden reel betydning efter parlamentarismens praktisering siden 1901 og dens grundlovfæstelse siden 1953. I kraft af folkeafstemningsbestemmelserne er regeringens formelle vetoret endog ganske bortfaldet i et enkelt tilfælde. Under særdeles påtrængende omstændigheder kan nemlig et lovforslag, som kan undergives folkeafstemning, stadfæstes af kongen straks efter dets vedtagelse i folketinget, når forslaget indeholder bestemmelse herom. Såfremt en sådan lov forkastes ved en begæret folkeafstemning, bortfalder den. Reglen i dansk ret er ellers den, at bortset fra provisoriske love kan en lov kun ophæves ved en ny lov, medmindre den oprindelige lov direkte indeholder bestemmelse om gyldighedsperiode eller bortfaldsmåde. Men i det nævnte folkeafstemningstilfælde kan en lov altså bortfalde, uden at regeringen har mulighed for at gøre brug af sin formelle vetoret. Som sagt er regeringens vetoret nu kun en historisk levning, hvorimod et folketingsmindretals suspensive vetoret er en ny og aktuel realitet. Men stærkest er vælgernes vetoret, i visse situationer den stærkeste politiske magt i Danmark.

HENVISNINGER:

For citerede og omtalte love, debatter, partiprogrammer m. v. henvises til lovtidende, rigsdagstidende, fra 1953 folketingstidende, og rigsdagsårbogen med registre.

Resultaterne af folkeafstemninger i Danmark eller i dansk national og dynastisk interesse er offentliggjort:

- 1868, 10. 1. Convention Danmark—USA 24. 10. 1867 art. 1. St. Thomas og St. Jan. Vedr. afståelse til USA. Rigsdagstidende 1867/68. Folketinget, sp. 1034.
- 1905, 13. 11. Stortingsbeslutning 31. 10. 1905. Norge. Vedr. prins Carl som konge. Statistisk Aarvog for Kongeriget Norge. 1905, s. 122.
- 1916, 14. 12. Lov 294 af 30. 9., jfr. 336 af 10. 11. 1916 § 4. Danmark med Færøerne. Vedr. afståelse af Vestindien. Rigsdagstidende 1916/17. Til-læg A, sp. 3909.
- 1918, 19. 10. Kundgørelse 130 af 10. 9. 1918. jfr. forfatningslov 13 af 19. 6. 1915 § 21. Island. Vedr. forbundslov med Danmark. Þjóðaratkvæðagreiðsla um dansk-islensk sambandslög. Hagskýrslur Íslands 21.
- 1920, 10. 2. Versailles-traktat 28. 6. 1919 art. 109. Slesvigs I zone. Vedr. tilslutning til Danmark. Afstemningen i Sønderjylland. I og II Zone. 10. Februar og 14. Marts 1920. Det midlertidige Ministerium for Sønderjydske Anliggender.
- 1920, 14. 3. Versailles-traktat 28. 6. 1919 art. 109. Slesvigs II zone. Vedr. tilslutning til Danmark. Se ovenfor.
- 1920, 6. 9. Rigsdagsbeslutning 25. 8. 1920, jfr. 1915-grundlovens § 93. Danmark uden Sønderjylland og Færøerne. Vedr. grundlovsændring. Statistiske Efterretninger. Statistisk Departement. 1920, s. 125.
- 1939, 23. 5. Rigsdagsbeslutning 10. 5. 1939, jfr. 1920-grundlovens § 94. Danmark og Færøerne. Vedr. grundlovsforslag. Statistiske Meddelelser. Statistisk Departement. 4. Række. 109. Bind. 1. Hæfte. Statistisk Månedsskrift. Københavns statistiske Kontor. 1939, s. 64.
- 1944, 23. 5. Altingsbeslutning 25. 2. 1944, jfr. forbundslov 619 af 30. 11. 1918 § 18. Island. Vedr. ophævelse af forbundsloven med Danmark. Þjóðaratkvæðagreiðsla um afnám dansk-islenska sambandssamningsins. Hagskýrslur Íslands 118.
- 1946, 14. 9. Lagtingsbeslutning 10. 5. 1946, jfr. bestemmelse 10 af 13. 6. 1946. Færøerne. Vedr. løsrivelse fra Danmark. Lögtingstiðindi 1946, s. 49.
- 1953, 28. 5. Rigsdagsbeslutning 15. 5. 1953, jfr. 1920-grundlovens § 94. Danmark og Færøerne. Vedr. grundlovsforslag. Statistiske meddelelser. Statistisk departement. 4. række. 154. bind. 1. hæfte. Statistisk månedsskrift. Københavns statistiske kontor. 1953, s. 28.
- 1953, 28. 5. Lov 50 af 25. 3. 1953 § 2. Danmark og Færøerne. Vedr. valgretsaldere. Se ovenfor.

- 1961, 30. 5. Folketingsbeslutning 25. 4. 1961, jfr. grundlovens § 29. Danmark, Færøerne og Grønland. Vedr. valgretsaldere. Statistiske efterretninger. Statistisk departement. 1961, s. 298. Statistisk månedsskrift. Københavns statistiske kontor. 1961, s. 25.
- 1963, 25. 6. Begæring 31. 5. 1963, jfr. grundlovens § 42. Danmark uden Færøerne og Grønland. Vedr. Forslag til lov om erhvervelse af landbrugsejendomme. Statistiske efterretninger. Statistisk departement. 1963, s. 589. Statistisk månedsskrift. Københavns statistiske kontor. 1963, s. 31.
- 1963, 25. 6. Begæring 31. 5. 1963, jfr. grundlovens § 42. Danmark uden Færøerne og Grønland. Vedr. forslag til lov om ændringer i lov om oprettelse og supplerung af mindre landbrug m. m. — statshusmandsloven. Se ovenfor.
- 1963, 25. 6. Begæring 31. 5. 1963, jfr. grundlovens § 42. Danmark uden Færøerne og Grønland. Vedr. forslag til lov om kommuners forkøbsret til fast ejendom samt støtte til kommuners jordkøb. Se ovenfor.
- 1963, 25. 6. Begæring 31. 5. 1963, jfr. grundlovens § 42. Danmark uden Færøerne og Grønland. Vedr. forslag til lov om ændringer i lov om naturfredning. Se ovenfor.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Nordiska rådet är ett unikt mellanfolkligt samarbetsorgan med många intressanta särdrag. Material saknas inte för den, som vill studera rådets verksamhet. Rådet har eget tryck, i vilket uttömmande redovisas vad som behandlas vid rådets sessioner. Trycket är försett med föredömligt sakregister och fyller i övrigt högt ställda krav på upplysande dokumentation. Antalet trycksidor ökar emellertid år från år. De första tio årens tryck omfattar mer än 12.000 sidor tillhoppa. Det kan inte hjälpas, att det under sådana förhållanden blir svårhanterligt och händelseförloppen vanskliga att överblicka. Olägenheterna visar sig särskilt, då man vill följa en viss frågas behandling och bilda sig en uppfattning om de resultat, som uppnåtts för dennas del. Det måste därför hälsas med tillfredsställelse, att Nordiska rådets sekretariat under redaktion av dess svenske sekreterare Gustaf Petrén tagit på sig uppgiften att sammanställa en redogörelse för rådets verksamhet under åren 1952—1961 (*Nordiska rådets verksamhet 1952—1961. Nordisk utredningsserie 1962: 8. 335 sid.*).

Nordiska rådet har som bekant icke några överstatliga maktbefogenheter utan endast rådgivande uppgifter. Dess råd kommer till uttryck genom rekommendationer och i enklare eller brådskande fall genom skrivelser från rådets presidium, som representerar rådet mellan sessionerna. Rekommendationerna och skrivelserna riktar sig till medlemsländernas regeringar, på vilka det alltså ankommer att överväga, om och i vad mån något skall göras åt de i rekommendationerna uppmärksammade reformbehoven. Rekommendationernas effekt blir följaktligen beroende inte blott av deras sakliga underbyggnad och av styrkan i den nordiska opinion, som ligger bakom dem, utan även av regeringarnas goda vilja.

Många omdömen om Nordiska rådets verksamhet — särskilt sådana av negativ karaktär — bottnar säkerligen i okunnighet om vad rådet verkligen uträttat. Med hänsyn härtill är det värdefullt att tillgång nu finns till en skrift, som förhållandevis lättillgängligt åskådliggör vad som uppnåtts under de första tio åren. Såväl för den, som vill bilda sig en allmän uppfattning om rådet, som för den, som önskar studera en viss eller vissa frågors behandling där, måste skriften bli till stor nytta. Utmärkta register ökar användbarheten.

Materialet i skriften har fördelats på sex avdelningar: en intern angående rådets arbetsformer m. m., en juridisk, en kulturell, en socialpolitisk, en trafikal och en ekonomisk. Redogörelserna anknyter till de under åren meddelade rekommendationerna (186 st.) och presidieskrivelserna (9 st.). Beträffande varje ärende upptas en kort ingress, där själva sakfrågan be-

skrives mot allmän, ofta historisk bakgrund, varefter rekommendationen respektive presidieskrivelsen återges. Härpå följer uppgifter om de åtgärder regeringarna vidtagit i anledning av rekommendationerna. Materialet i fråga hör till det, som normalt är svåråtkomligt. Skriftens största värde ligger därför i dessa avsnitt. Uppgifterna har sammanställts med det syftet för ögonen att läsaren skall få en realistisk bild av vad som åstadkommits genom rådets verksamhet. Språket är visserligen lakoniskt, men syftet måste det oaktat sägas bli förverkligat. Alla väsentliga data erhålles och den, som vill fördjupa sig i en fråga, får ett gott utgångsläge. Redogörelsen avslutas för varje ärendes del med ett sammanfattande omdöme.

Vid genomläsningen av översikten över Nordiska rådets verksamhet slås man av mångfalden av de frågor, som blivit föremål för behandling i rådet under dess första tio år. Snart sagt alla samhällslivets områden är representerade. Stora frågor passerar revy tillsammans med små. I många fall får man kanske intryck av att den myckna möda, som nedlagts på frågorna, inte står i proportion till deras betydelse. Men det måste hållas i minnet att det i viss mån är fråga om en försöksperiod. Man får heller inte underskatta betydelsen av att även det mellanfolkliga livets trivialiteter synas. De många små irritationsmomenten kan fördärva atmosfären mer än man anar.

Bland de stora frågor, som avhandlades under rådets första decennium, intar den om en gemensam ekonomisk marknad en särställning. Det stundom dramatiska skeendet i denna rådets största sak skildras med den för skriften utmärkande metoden objektivt och koncist. Slutklämmen att rådet beslutar icke företaga sig något sätter inte desto mindre en värtalig punkt för denna historiska fråga.

Mest uppmuntrande läsning för den till nordiskt samarbete positivt inställda erbjuder de juridiska frågorna. Här kunde rådet vid sin tillblivelse bygga vidare på ett väl utvecklat samarbete. En genomläsning av översikten över de juridiska frågorna ger starkt intryck av att rådet bidragit till en ytterligare utveckling och konsolidering av rättsgemenskapen i Norden. Skatterättsliga frågor synes dock ha legat mindre väl till, vilket har sin förklaring däri att de står i intimt samband med de ekonomiska, nationellt förankrade frågorna. Här har det stött på stora svårigheter att finna en minsta gemensam nämnare.

Jämte de juridiska frågorna tycks trafikfrågorna ha givit bäst utdelning. Passfriheten inom Norden utgör väl här det för gemene man mest påtagliga resultatet.

Översikten över Nordiska rådets verksamhet 1952—1961 inte bara förmedlar kännedom om denna verksamhet utan ger även ett intressant perspektiv på nordisk samhällsutveckling under ett dynamiskt skede. Att Nordiska rådet bidragit till ett ytterligare förenhetligande av de nordiska samhällena och i åtskilliga avseenden förmått länka utvecklingen där i gemensamma banor, därom utgör skriften övertygande vittnesbörd.

Bertil Wennergren

Politiska slagord. Nyligen har utkommit »American Political Terms. An Historical Dictionary» (by Hans Sperber (Ohio State University) and Travis Trittshuh (Wayne State University), Detroit. Wayne State University Press 1962. 516 ss. Pris \$ 14: 50. Författarna till denna tjocka volym i stor oktav gör ingen hemlighet av att deras lexikon inte omfattar alla de beteckningar och benämningar, som cirkulerar i USA:s politiska språk. Kanske har utgivarna velat draga en gränslinje mellan efemära ord i pressen och ord som stått sig i den politiska debatten. Jämför här *Dollarica* (= USA) från 1920; *Uncle Sam* (fr. kriget 1812: osäkert förflutet) och *Jonathan*, populär rival till föregående under 1800-talet (okänt ursprung); *Hoolidge era* (William Aylott Orton, »America in Search of Culture», o. 1921; det antogs att ordet var feltryck för Coolidge, men prof. Orton dementerade: det var ett s. k. 'dragspelsord' av presidentnamnen Hoover och Coolidge); *covered wagon*, den vita expansionen västerut; *insulationists*, isolationister; *cash and carry*; samt de personliga öknamnen *Michigander*, *Tippecanoe* (medan *Hickory* registreras), o. s. v. Vi ska inte tala om *Nervous Nellie* (Kellogg), *Cautious Cal* (Calvin Coolidge), m. fl., ty sådana upptagas inte. Andra ord, som jag ej kunnat finna, är *backwoodsmen*, *land-lease*, *tycoon*, *big business*, *bunkum*, *filibuster*, *kowtow*, *pressure group* (lexikonet har *lobby*, 1819).

I andra fall, såsom *Czar* (1866), *fifth column* (1936), *have and have-not* (1859), *juggernaut* (1834), *lost cause* (1867), *parlor-socialist* (1906), *patriotism* (1763), *plank* (1848) och *plattform* (1830), *silk stocking* (1798), m. fl. är beroendet av det gamla moderlandet klart. T. o. m. *cormorant*, i betydelsen 'rovgirig godsägare', finns hos ärkebiskop Parker på 1500-talet. Klar ursprungsbeteckning visar *choctaw* (1861), *mugwump* (1832), *swartwout* (1838), *wigwam* (1787), minnen av indianerna, medan *color line* (1874), *ebonies* (1827), *Jim Crow* (1837), *cottonocracy* (1848), *Dixiecrat* (1948), *Congo creed* (1857), m. fl. erinrar om negerfrågan. Även upptages *man and brother*, i den nyfrälste negerns indignerade fråga till de vita, som trots ev. sympati för de svarta lät frågan lyda: »Am I not a man and a bother?» *Carry the war into Africa* (1828) har däremot inget att göra med negrer utan betyder »handla hänsynslöst».

Följande uttryck är amerikanska: *coming man* (1860), *dark horse* (1860; i England 1831), *dead duck* (1829) och *lame duck* (1836), *elephant* (1860) och *donkeyphant* (1911; se Klaus Hansen, »Wortverschmelzungen», Zeitschr. f. Angl. und Amerik., 1963, s. 125), = republikan och demokrat förenade; *fireside chat* (1821), *God's own country* (1904), *klandidate* (1924) (men Ku Klux Clan är inte med!), *loco foco* (1835), *lynch law* (1820), *new deal* (1834), *normalcy* (Hardings ord), *OK* (1840), *pussyfoot* (1907), *secession* (1859) and *segregation* (1909). Till denna grupp hör också *grapevine* (1843), djungeltelegraf, som uppträder i tryck 1852 och endast sporadiskt använts; nu introducerat i England. Frasen *small potato* (1839—59), ett uttryck för att nedsätta en motsatt åsikt eller utveckling, har väl (?) en sen ättling i det svenska (opolitiska): »Dä ä inte småpotatis», där den ursprungliga ironien kommit bort. På s. 208 återges en mening i svensk översättning av Paines skrift; den är fruktansvärt misshandlad och översättaren kallas Nordenschild! Sperber kan svenska och borde ha rättat detta.

För ett tiotal år sedan sökte Sperber, som varit tysk universitetslektor i Uppsala en längre tid före 1914, att få till stånd en universell politisk ordbok och ville engagera medarbetare i Sverige, som med god vetenskaplig standard varit utan krig i 150 år. Det bildades en kommitté, där framlidne landshövding Håstad och några anglister, bl. a. undertecknad, samarbetade. Vid en diskussionseftermiddag i dåv. Stockholms Högskola framhölls för historiker och statskunnskapare vikten av att anteckna politiska termer och öknamn samt år och motivering, given i texten, och då i tidens stavning. Det framhölls att historikerna oftast normaliserar stavning av t. ex. ortnamn och personnamn, gör dem 'moderna', och det var synd, ty för filologen är originalstavningen värdefull. Själv har jag intresserat mig för *Danzig* och *Sergell*. Stavningar av Danzig-namnet på 1500-talet i Sverige är av värde: det skrevs *Dansk*, *-e*, *-a*, men nu avfärdas det blott som Danzig. Hos Söderwall i hans ordbok har det lett till att utgivaren trott, att Dansk var = dansk (från Danmark), såsom framgår av några textställen. Vad Sergell, skulptörnamnet, beträffar, är det nu fastslaget att Johan Tobias själv stavade med 2 *l*; det står på hans verk och hans gravsten och så blev han adlad 1811 (se »Ord och Bild», årg. 70, s. 194 ff.), men dagens konsthistoriker tar ej förnuft utan envisas ändå med *Sergel*: moderna arbeten om Sergell skriver »Sergel» och ändrar t. o. m. konstnärens egen stavning i egenhändiga brev!

Jag har velat nämna detta i recensionen, därför att historiker och statsvetenskapare fördjupar sig i hävder, som vanligen ej utforskas av filologer. Ett samarbete vore önskvärt.

Gösta Langenfelt

LITTE R A T U R G R A N S K N I N G A R

Hundra år under kommunalförfattningarna 1862—1962. En minnesskrift . . .
Red av Sven Ulric Palme. 814 s. Stockholm 1962.

De förordningar, som utgjorde den legala grunden för 1862 års stora kommunalreform, trädde i kraft den 1 januari 1863. För att fira hundraårsminnet av reformen utgav de tre kommunförbunden — Svenska stadsförbundet, Svenska landskommunernas förbund (numera Svenska kommunförbundet) och Svenska landstingsförbundet — under 1963 gemensamt en minnesskrift. Den är redigerad av Sven Ulric Palme. Under hans ledning har jubileumsboken gjorts till en mindre vanlig festskrift. Resultatet har nämligen blivit inte bara en ovanligt diger volym utan också en oösedvanligt stoffladdad och faktsäckad bok, ganska olik de mera traditionella jubileumsskrifterna, som med sin ofta ytliga och tillrättalagda framställning brukar bli alltför översiktligt deskriptiva. Här balanseras den rena deskriptionen såväl av vetenskapligt fullödiga uppsatser och analytiska diskussioner som av personligt färgade essäer och biografiskt och tidsmässigt belysande intervjuer.

Dispositionen är klar och konsekvent genomförd. Boken består av två delar, den ena i stort sett kronologisk, den andra systematisk. Den förra delen är i sin tur indelad i fem avsnitt: först kommer ett stort inledningskapitel av Fritz Kaijser om 1862 års kommunalförordningar, därefter följer fyra huvudavsnitt, omspännande perioderna 1862—1900, 1900—1920, 1920—1945, 1945—1962. Varje sådant huvudavsnitt består av ett flertal fristående uppsatser. Detsamma gäller också bokens senare del, den systematiska. Under rubriken »Några kommunala verksamhetsområden 1862—1962» förekommer nämligen inte mindre än 18 uppsatser, var och en behandlande olika avsnitt inom den kommunala sfären. Boken avslutas under rubriken »Framtidsperspektiv» med två bidrag, som båda kan sägas ha slutkapitlets karaktär: Hjalmar Mehrs uppsats om den kommunala självstyrelsen i dag och i framtiden samt Palmes diskussion om några arbetsuppgifter för den kommunalhistoriska forskningen.

Naturligtvis blir det en blandad kompott, när man serverar en jubileumsskrift på över 800 sidor och mer än 70 uppsatser, skrivna av ett 40-tal författare. Uppdraget att redigera volymen kan inte ha varit lätt. Palme har dock lyckats undvika onödiga upprepningar och alltför störande olikheter i framställningssätt. Men visst är kvaliteten ojämn, märkligt vore det annars. Somligt är skäligen lättviktiga och enkla sammanställningar, annat är resultatet av ingående forskning. En särställning intar de nyssnämnda intervjuerna, elva stycken, som i någon mån bryter ramen för framställningen i övrigt. De är emellertid överlag trevligt gjorda. Härtill kommer

att ledande, starka kommunalmän som Erik Fast, Ernst Jungen, Yngve Larsson genom den roll de spelat i kommunalpolitiken indirekt har ett intresse från mera allmän kommunalhistorisk synpunkt.

Det från samhällsvetenskaplig, främst kommunalhistorisk, synpunkt tyngst vägande bidraget i hela boken är Fritz Kaijser's stora inledningskapitel. På 50 sidor ger han där en utförlig redogörelse för kommunalförordningarnas tillkomst och innebörd. Det som gör skildringen så innehållsrik och så värdefull är främst den belysning författaren ger åt reformens demografiska, ekonomiska och sociala bakgrund. Också de idépolitiska aspekterna uppmärksammas, bland annat med sikte på att klarlägga de utländska influenserna. Kaijser konstaterar därvid att det starka intresse som från slutet av 1700-talet ägnades sockensjälvstyrelsen hade samband med »kommunala» reformidéer på kontinenten och försöken att praktiskt realisera dem under den franska revolutionen. Som övertagna praktiska reformidéer från utlandet betecknar han de representativa och dualistiska principerna, successivförnyelsen av fullmäktige och nämnder samt de större städernas uteslutande från landstingen. Men han fastslår också, att de direkta lånen utifrån eljest är fåtaliga, »något som förvånar eftersom till det för riksdagsdirektiven grundläggande utskottsutlåtandet fogats översättningar av och redogörelser för kommunalförfattningar i Belgien, Holland och Norge». Inga formliga lagtextöverflyttningar förekom. I stället användes inhemskt material, såsom äldre sockenstämmoförordningar, äldre författningsutkast, på enstaka punkter konstitutionell rätt, måhända också drätselkamarreglementen och aktiebolagsordningar. »Ur den synpunkten kan 1862 års förordningar betecknas som tämligen renodlat nationella lagstiftningsprodukter», konkluderar Kaijser.

Det ämnesområde Kaijser behandlat behärskar han troligen bättre än någon annan nu levande forskare. Han visade detta redan 1959 i den då utkomna första delen av lagkommentaren »Kommunallagarna». Däri ingick en med rätta lovordad, utomordentligt intressant exposé över kommunbegreppets grundläggning och omvandling. Den på mängder av statistiska data — huvudsakligen av ekonomisk och demografisk art — rika skildring som Kaijser där ger präglas av hans djupa kommunaljuridiska insikter och allmänt samhällsvetenskapliga perspektiv. Samma mindre vanliga kombination av enorma detaljkunskaper och vid överblick karakteriserar också det synnerligen instruktiva inledningsavsnitt Kaijser skrivit i jubileumsboken. Detta bygger delvis på samma material och redovisar delvis samma stoff som arbetet från 1959. Det är emellertid mera genomarbetat och betydligt mera lättillgängligt — man anar att bakom kapitlet ligger ett väldigt arbete, inte minst i fråga om formuleringarna. Bidraget har också i det stora hela blivit mycket välskrivet. Nästan helt saknas här den något tunga satskonstruktion som ibland präglar Kaijser's kommunalrättsliga framställningar och som gör dem rätt »svåra» även för fackmännen. Här har Kaijser åstadkommit något mycket fint, här får läsaren det unika kunnande som vetenskapsmannen och den praktiske kommunaljuristen Kaijser representerar.

Vill man söka några huvudlinjer eller grundteser i författarens skildring av kommunalförordningarnas tillkomst torde man i första hand böra peka

på hans konsekventa strävan att sätta in 1862 års lagstiftningsverk i hela den väldiga omdaningsprocess som några år senare skulle leda fram till den stora representationsreformen. Han betonar det nära samband som fanns mellan representationsreform, näringsfrihet och kommunalreform: »Varje steg mot en fullständigare näringsfrihet äventyrade det dåvarande borgerskapets roll som riksstånd och kommunalt ledande skikt. En kommunalreform som rubbade borgerskapets positioner i stadsförvaltningen eller de självägande böndernas ställning på sockenstämman, där elektorerna utsågs för de häradsvis förrättade riksdagsmannavalen, kunde med fog väntas över ändrade valrätts- och valbarhetsregler i RO återverka på sammansättningen av borgar- och bondestånden. Avskaffandet av prästeståndet, som till övervägande del bestod av sockenstämмоordföranden, resp. detta självskrivna ordförandeskap skulle försvaga den traditionella kontakten mellan riksdag och sockensjälvstyrelse. På varje punkt hämmade reformfrågornas inbördes samband det praktiska reformarbetet».

En annan grundtes i Kaijsers framställning skulle kunna beskrivas så, att han vill se kommunalreformen som ett led i kampen mot den byråkratiska överhetsstaten. Menighetsstyrelsen före 1862 innebar, påpekar han, främst tvång att under statskontroll fullgöra ålagda skyldigheter. »Den förstärkte regeringsmakten och inte tvärtom.» På den grunden finner Kaijser det naturligt att motståndare till en stark regeringsmakt, ett personligt utövat kungadöme, blev anhängare av kommunal emancipation från statsmakten.

Ett tredje grundtema ger Kaijser uttryck åt då han på ett skickligt sätt knyter an till de sociala förskjutningarna, till ståndscirkulationen och framväxandet — i näringsfrihetens, den begynnande industrialiseringens, bruks- och jordstreckningspolitikens spår — av en ny socialgruppering med en överklass, en medelklass, en bondeklass och en mer eller mindre proletariserad underklass. Den sociala omstruktureringen påskyndade lösningen av två stora sociala problem, fattigvårds- och folkundervisningsfrågorna. Den egendomslösa underklassens problem lät sig inte lösa genom den primitiva fattigvårdssamhället bestod. En reformering framdrevs, hävdar Kaijser, »av rädslan för följderna av en fortsatt proletarisering av stora samhällsgrupper i ett allt tydligare framträdande klass-samhälle». Och tanken på en förbättrad folkundervisning byggde på »övertygelsen om att något ändå måste göras för att höja 'allmogens', arbetarnas och proletärerernas bildningsnivå». Fattigvårds- och folkskolefrågorna kom sålunda att bli sammankopplade med varandra och med kravet på en reformerad sockensjälvstyrelse. Ty såväl en förbättrad fattigvård som en genomförd folkundervisning skulle vara kommunala uppgifter. De krävde följaktligen kompetenta lokala organ. Tidens mest påträngande sociala reformer verkade med andra ord för en kommunalreform. Det sambandet har Kaijser klart och övertygande påvisat.

Närmast efter Kaijsers magnifika uvertyr följer några kapitel, där man möter bl. a. ett par av bokens flitigaste medarbetare. Det är dels Bengt Svensson, fil. lic. i ekonomisk historia, tidigare sekreterare i Stadsförbundet och numera budgetsekreterare i ecklesiastikdepartementet, dels festskriftsredaktören själv, Sven Ulric Palme. Svensson har bidragit med

11 uppsatser, Palme med inte mindre än 13. Rec. nöjer sig med att av uppsatserna inom tidsperioden 1862—1900 nämna Svenssons »Kommunerna i den tidiga industrialismens samhälle», en detaljrik rundmålning som inte försummar vare sig emigrationen eller järnvägsbyggandet, vare sig sociala och hygieniska förhållanden eller fattigvårdslagstiftning och dödlighetssiffror. Den är värd ett högt betyg. Svensson har f. ö. gjort en liknande förtjänstfull exposé för perioden 1900—1920.

För de två därpå följande tidsperioderna har Palme skrivit motsvarande översikter av de sociala och politiska sammanhang där det kommunala livet utspelat sig. De är flyhänt och journalistiskt gjorda, lättlästa och intresseväckande. Kommunförbundens ställning beröres, ehuru mera kortfattat än som i sammanhanget varit väntat. En liten detaljanmärkning skall här göras i anslutning till Palmes översiktskapitel för 1945—1962. Författaren belyser den kommunala expansionen, bl. a. med att påstå att »skolväsendet utgör i många kommuner den största posten i budgeten». Samma påstående görs i Svenssons uppsats »Primärkommunerna och undervisningsväsendet». Kvantitetsbestämningen »i många kommuner» utgör emellertid ett grovt understatement. Skolväsendet är den största utgiftsposten i alla landets drygt 1.000 kommuner med undantag av de tre största landstingsfria städerna, där hälso- och sjukvården är dyrare.

Intressant är den uppsats Palme skrivit tillsammans med museilektor Ernst-Folke Lindberg om de första stadsfullmäktigevalen. Där har författarna genom att gå igenom röstsedlarna från 1864 års stadsfullmäktigeval i Sala analyserat effekten av den graderade röstskalan med avseende på frågeställningen: hur skulle valet ha utfallit om rösterna varit ograderade? De har funnit att den graderade skalan knappast betydde något när det gäller urvalet av de faktiskt valda. Ingen skulle vid lika rösträtt ha erhållit fler röster än de valda, blir det något överraskande resultatet.

Avsnittet om perioden 1945—1962, kallat »Urbanisering och kommun-sammanslagning», innehåller bl. a. en uppsats av Svensson om storkommunerna. I anknytning till där lämnade uppgifter om indelningen i kommunblock skall här ett par kompletterande aktuella sifferuppgifter redovisas. På grundval av de teoretiska utgångspunkter som fastställdes för blockindelningen kunde indelningssakkunniga 1961 ange det beräknade antalet block till 272. Enligt länsstyrelsernas förslag till kommunblock, upprättade 1963, skulle antalet komma att bli 338. Avvikelsen berodde givetvis på att de teoretiska modellerna ej kunnat följas hundra procentigt. Av rent geografiska och andra praktiska skäl måste vissa avvikelser självfallet tolereras. Sedan Kungl. Maj:t under våren 1964 fastställt blockindelningen för hela riket kan nu konstateras att det faktiska antalet blev 282. Visst aktuellt kuriositetsintresse har i detta sammanhang den av Kaijser lämnade uppgiften att man vid kommunalreformen för 100 år sedan faktiskt på allvar övervägde att göra häradet i stället för socknen till landskommunal indelningsenhet. Antalet härad uppgår till cirka 270.

Den systematiska delen av boken omfattar något mindre än hälften av det totala sidantalet. En recension i vanlig mening är givetvis inte möjlig att åstadkomma för en enskild skribent, på grund av de vitt skilda sak-

områden som behandlas. Flertalet läsare torde i likhet med rec. ståna särskilt inför dels sådana kapitel som genom sitt innehåll eller sin ämnesbehandling kan sägas ha ett allmännare eller mera principiellt intresse, dels sådana där läsaren anser sig själv med visst mått av sakkunskap kunna bedöma författarens produkt. Dessa normer har legat till grund för rec:s xplock här nedan.

Liksom den historiska första delen av verket domineras av en författares bidrag, Kaijers inledningsuppsats, domineras också den systematiska senare delen både kvantitativt och kvalitativt av ett enda bidrag. Det är professor Alf Johanssons om bostadspolitik. Det är nära 90 sidor långt och utgör i själva verket en vetenskapligt dokumenterad skildring av den offentliga bostadspolitik, skriven av en man som mer än de flesta trängt in i problemen, både praktiskt-politiskt som generaldirektör i bostadsstyrelsen och vetenskapligt som forskare i nationalekonomi och numera som innehavare av professur i bostadsmarknadsforskning. Rec. kan inte tänka sig annat än att detta imponerande opus måste ha sin givna plats på nationalekonomiämnets kursplaner vid våra universitet. Om flera av bidragen i den systematiska delen gäller för övrigt att de synes vara av betydande värde från undervisningssynpunkt. Det gäller de uppsatser som nedan omnämnes, och det gäller en del andra här inte speciellt åberopade.

Värda att nämnas i just denna tidskrift förefaller härutöver i första hand uppsatserna om kommunernas finanser, om stads- och regionplaneringen samt om folkpensioneringen. Den förstnämnda är författad av Göte Fridh, tidigare konsulent i Kommunförbundet, numera byråchef i socialdepartementet, och Helge Dahlberg, sekreterare i Kommunförbundet. Den är strängt taget den enda sammanfattande, mera utförliga redogörelse i ämnet som finns från senare tid. Ur den samhällsvetenskapliga undervisningens synvinkel bör uppsatsen bli en av de nyttigaste. Socialinstitutens elever lär inte kunna gå förbi denna sakkunniga sammanställning av finansstatistiskt material rörande den kommunala expansionen under hundra år. Inte heller universitetsstudierande i främst ekonomisk historia och nationalekonomi borde kunna göra det.

Den andra av ovannämnda uppsatser, skriven av arkitekt Erik Wannfors, borde avgjort vara av intresse för studerande i sociologi och kulturgeografi. Även denna uppsats behandlar nämligen ett ämnesområde som är illa representerat i fråga om kurs- och handböcker av mer översiktligt slag. För sådana statskunskapsstuderande, som läser på pol. mag.-examen, förefaller den typ av orientering om de olika planinstitutioner, som ges i denna uppsats, vara ett lämpligt kunskapsminimum. Även om många pol. magistrar inte direkt kommer att syssla med samhällsplaneringsfrågor i sitt eget arbete, synes det rimligt att hävda att den som har en dylik samhällsvetenskaplig examen bör ha en viss orientering i nyssnämnda frågor.

Den tredje uppsatsen, behandlande folkpensioneringen, är författad av sekreterare Sune Eriksson i Kommunförbundet. Den får måhända betecknas som alltför teknisk för såväl en vidare allmänhet som flertalet samhällsvetenskapliga studenter. Men för den som läser socialpolitik eller sociallagstiftning har den i sin komprimerade form åtskilligt att ge.

Saklig korrekthet är utmärkande för detta bidrag liksom för övriga här nämnda.

Palme har, som inledningsvis nämnts, i ett slutavsnitt tagit upp frågan om kommunerna och de kommunala problemen som ämnen för kommunalhistorisk forskning. Han gör det på ett engagerat och stimulerande sätt. Hans konstaterande av att mycket litet gjorts på detta område kan inte bestridas. Historikernas och statsvetenskapsmännens försummelser är allvarliga, slår han fast. Det hedrar honom att han här fördelar kritiken både på historieämnets och statskunskapens företrädare. I en efter jubileumsbokens färdigställande publicerad tidskriftsuppsats lät han bilan falla över statskunskaparna allena. Han berättar där om hur besviken han blev när han under det förberedande litteraturstudiet för jubileumsboken upptäckte att statsvetenskapsmännen »svek». Och han tillade: »Statsvetenskapsmännen är helt förgapade i staten och dess verksamhet, det fick jag nu lära mig. Kommunerna, pfuij, det är ingenting för dessa andens baddare!»¹ Tonen och ordvalet i citatet kan man bortse från — i önskemålet om en på alla fronter ökad kommunal forskning finns det anledning instämma.

Rec. skulle för egen del vilja peka på en typ av sociologiskt-statistiskt inriktade statsvetenskapliga undersökningar som snarligen borde komma till stånd. Vi vet exempelvis mycket litet om hur den elit egentligen ser ut som styr våra kommuner. Vad är det för människor, varifrån rekryteras de, hur många uppdrag har de? Hur arbetar egentligen en drätselkammare? Hur fungerar det nu allt vanligare systemet med heltidsengagerade drätselkammare- och kommunalnämndsordförande (de som enligt kommunförbundens nyligen utfärdade rekommendation bör kallas kommunalråd)? Kommunförbunden och deras ställning till kommunerna och till staten är ett annat för statskunskapen viktigt område. Visserligen finns åtskilligt redan gjort genom Sixten Humbles tyvärr helt förbisedda stora historik över Svenska stadsförbundet (publicerad 1958), men mycket återstår. För forskare på alla nivåer bör det också påpekas vilket omfattande material som för städernas del finns centralt lättillgängligt i Stadsförbundets bibliotek och arkiv. Det har hittills utnyttjats för en del stadshistorisk forskning, det är allt.

Kanske kan socialinstitutens omvandling till socialhögskolor ge en puff åt den kommunala forskningen i vårt land. Kanske kan också en ökad undervisning, inom statskunskapens ram, om kommunalstyrelsens problematik verka i samma riktning. Nära nog oöverskådliga vidder av oplöjda fält ligger och väntar på att bli bearbetade av den samhällsvetenskapliga forskningen.

Sten-Sture Landström

Modern demokrati. Problem och debattfrågor. Redigerad av Pär-Erik Back.
Lund 1963.

Till de nära nog banala påpekandena hör ju att i dagens debatt om universitetsundervisningen erinra om den oerhört ökande tillströmning av

¹ Svenska stadsförbundets tidskrift 1962, s. 768.

studenter, som redan är så påtaglig och som kommer att bli alltmer märkbar. Prognossiffror, som för bara några år sedan framstod som uppseendeväckande höga har med bred marginal passerats och under de närmaste decennierna kan denna utveckling väntas fortsätta. Denna ökning av tillströmningen har hittills, vad gäller universiteten, mer eller mindre berört de flesta ämnen, och så torde det uppenbarligen också bli i fortsättningen. Det är dock tydligt att några ämnen mer än andra av olika skäl visat sig attraktiva och på kort tid kommit att flerdubbla sitt studentantal; till dessa ämnen hör statskunskap, som vårterminen 1964 t. ex. vid Uppsala universitet hade bortåt 1.000 studerande och därmed är det tredje i storleksordning. Det förslag till lösning av undervisningen i samhällslära i det framtida gymnasiet, som gymnasieutredningen framlagt, kan visserligen för de blivande gymnasielärarna i ämnet eventuellt innebära minskad anledning att i examen lägga tyngdpunkten på ämnet statskunskap — detta ämne kommer ju endast att täcka en tämligen begränsad del av gymnasiekursen. Antalet studenter i ämnet måste dock även i framtiden fortsätta att öka mycket starkt — även om måhända ett större procenttal än hittills kommer att stanna kring ett-betygsnivån.

Vad vi här har att se fram emot är alltså en fortsatt, mycket stark tillströmning till ämnet av studenter, som i vilket fall som helst anser sig behöva en grundläggande undervisning. Denna tillströmning — med allt fler studerande som söker sig till ämnet utan prononcerat intresse eller förkunskaper — kommer att ställa inte minst den lägre undervisningen inför vidgade problem. Den upprustning, som här skett under de senaste åren, finns det stor anledning att tacksamt notera. Det torde också vara nödvändigt att på olika sätt fortsätta på denna väg. Och det borde vara möjligt att också i fortsättningen på olika sätt beakta den lägre universitetsundervisningens problem utan att därigenom en motsättning till universitetens uppgifter som forskningscentra provoceras; inte sällan skymtar här i debatten det föga tilltalande perspektivet antingen—eller. I varje fall måste det vara realistiskt att konstatera, att den överväldigande majoriteten av de studerande i ämnet kommer att vara ett-betygs- eller möjligen två-betygsstuderande, som alltså under kort tid har att inhämta kunskaper, som skänker den av de flesta eftersökta kompetensen: att kunna bli lärare i samhällskunskap. Och om den teoretiska delen av ämneslärarytbildningen alltså i stort skall vara förlagd till våra universitet — och någon annan lösning torde det väl f. n. inte finnas anledning att räkna med — framstår det som oförminskat angeläget, att frågorna kring den lägre universitetsundervisningen ägnas fortsatt intresse.

Ett av de betydande problemen i detta avseende har sedan länge varit den på många områden rådande bristen på för undervisningen väl avpassade kursböcker. Överhuvud kan det väl vad gäller läroböcker och pedagogiskt material stundom synas råda en inte obetydlig diskrepans mellan den förnämliga upprustning, som här äger rum i grundskola och gymnasium, och de brister, som i detta avseende ännu dröjer sig kvar på universitetsnivå. Varje gott försök, som göres att fylla luckorna och ge lärare och elever vettigt arbetsmaterial, måste alltså hälsas med stor tillfredsställelse.

Det är därför med tacksamhet man anmäler den av några forskare vid

statsvetenskapliga institutionen i Lund utarbetade samlingsvolymen »Modern demokrati», som just är avsedd att användas vid den akademiska undervisningen på ett- och tvåbetygsstadiet. Närmast är boken tänkt som underlag för en serie diskussionsseminarier kring några centrala politiska problem — och som sådan kommer den naturligtvis också i första hand att användas —, men flera av bidragen har utöver de problemställningar de velat presentera även kommit att innehålla så pass utförliga men ändå koncentrerade allmänna presentationer av några ämnen, att boken delvis också kommit att få något av kursbokscharaktär; den som läser den i dess helhet bör få en inte ringa kunskap både om den historiska bakgrunden och om läget i främmande länder vad gäller flera av de behandlade ämnena. Ämnesvalet i en bok av detta slag kan f. ö. självfallet diskuteras, och det kan vara lätt för en granskare att önska ett annat urval; även här syns dock redaktören, docent Pär-Erik Back, ha gått en riktig väg, som ansluter till bokens prägel av grundbok: de behandlade problemen kan synas konventionellt valda men de är otvivelaktigt centrala och försvarar alla sin plats i den grundläggande presentation, som boken ju främst vill vara. Vi som i vår universitetsundervisning haft att ägna intresse åt just grundläggande diskussionsseminarier har väl f. ö., var och en i sin stad, funnit bl. a. de här presenterade ämnena både lämpliga ur seminarieynpunkt och nyttiga vad gäller kunskapsorienteringen.

Boken har fått en kompositionsmässigt logisk inledning genom Backs uppsats om »Den skrivna författningens roll». Där ställs fram — och det kan ses som en introducerande bakgrund till mycket av bokens övriga innehåll — motsättningen mellan den skrivna författningen och den praxis, som kan ha utbildats. På ett intresseväckande sätt presenteras det principiella problemet, och Back väljer sedan metoden att med utgångspunkt från ett bestämt skeende, räntehöjningen sommaren 1957, illustrera och konkretisera frågans innebörd. En framställning av denna typ underlättar självfallet en seminariegrupps möjligheter att penetrera den föreliggande problematiken, samtidigt som de intresserade kan få hjälp att belysa problemet med annat aktuellt material som underlag; motsättningen grundlag—praxis bör ju kunna appliceras på åtskilliga frågor.

Av de följande bidragen i boken bör Agne Gustafssons om »Partikongresser och medlemsinflytande» ur en synpunkt särskilt beaktas: denna uppsats, den f. ö. mest omfattande, bygger på primärforskning inom ett område, som ännu är överraskande obehandlat men som måste erbjuda en rad intressanta problemställningar. Hit hör de väsentliga frågorna om t. ex: kongressledamöternas möjligheter att göra sig gällande gentemot den egna partistyrelsen med det privilegierade utgångsläge denna i mycket måste äga, eller om partikongressernas uppfattning jämförd med riksdagsgruppernas ställningstaganden till konkreta politiska ärenden. Redan den redovisning kring partiernas inre demokrati, som presenteras i Gustafssons undersökning, ger intressanta fakta om det tillämpade systemet, vilket »kan i stort sett sägas ge utrymme för aktivitet och inflytande på de medlemmar som vill vara med och bestämma». Men där ges också påminnelser om för demokratin vitala problem: »Intresset för partiernas inre demokrati kanske

i regel inte förefaller vara så stort. Men partiernas organisation och struktur måste utformas så klart att det blir möjligt att mobilisera medlemmarna vid särskilt viktiga tillfällen, att medlemmarna vid viktigare avgöranden verkligen har möjlighet att vara med och forma sitt partis politik. Men de valda ledarna måste också kunna handla i sina uppdragsgivares anda och genomföra självständiga beslut, vilka medlemmarna sedan sluter upp omkring.»

Två av samlingens övriga uppsatser kan ställas i en egen grupp: de som behandlar internationella ämnen. Av de båda har Bengt Johanssons »Europeisk integration — olika grundattityder» det för läsaren ojämförligt mest lättillgängliga stoffet. Den utgör i mycket en översiktlig redogörelse för de europeiska samarbetssträvandena efter kriget med en presentation av de olika samarbetsorganen; grundattityderna knyts till »federalister» och »funktionalister», vilkas argumenterande här kan bilda utgångspunkt för diskussionen. Betydligt mer »teoretisk» är Hans F. Peterssons uppsats »Maktbalans eller världsstat?», som vill söka »redovisa de viktigaste principiella inställningarna till problemet om en internationell ordning». I en mycket koncentrerad form presenteras och analyseras olika härvid lanserade teorier. Framställningen blir en gedigen om än kanske rätt fordrande introduktion till diskussion av ett problem, som också det borde kunna väcka intresse.

De övriga uppsatserna i volymen behandlar några traditionellt centrala frågor i vår författningsdebatt: Torbjörn Vallinder skriver om »Det parlamentariska regeringsproblemet» och om »Majoritetsval eller proportionella val?», Bertil Fiskesjö om »Monarki eller republik?», Leif Andersson om »En eller två kamrar?» och Sven-Ola Lindeberg om »Individen och rättskyddet». Av dessa ämnen kan det om monarkifrågan väl framstå som det tacksammaste ur seminariediskussionssynpunkt — argumenten för och emot är presenta för de flesta — men samtidigt inbjuder det väl också lätt de diskuterande till löslighet och bristande stringens. Som tacksammare och fruktbarare måste det väl också ha framstått att få presentera de övriga diskussionsämnen. En genomgång av dessa uppsatser skall inte göras i denna anmälan. Här må blott konstateras att de genomgående ger utmärkta, balanserat och objektivt gjorda orienteringar, på många punkter betydligt över det handboksmässiga, och att de också förmår ge nya och intresseväckande accenter åt olika problemställningar. Tillhoppa måste de — inte minst i det författningpolitiskt intressanta skede, som fortfarande kommer att råda — bli av utmärkt värde för alla dem som de närmaste åren söker sig till den lägre undervisningen i statskunskap.

Clarence Nilsson

KERSTIN STRÖMBERG-BACK: *Lagen. Rätten. Läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid.* Akad. avh. (Lund). (Bibliotheca historica lundensis XI. CWK Gleerup.) Lund 1963. XI+350 s.; kr. 25:—.

De svenska historikerna har sedan lång tid tillbaka ägnat stort intresse åt utvecklingen av vårt lands statsskick. Denna verksamhet har naturligt

nog ägt rum i ständig växelverkan med företrädare för den statsvetenskapliga disciplinen. Inte minst har detta varit fallet i fråga om den forskning, som har ägnats den politiska idéhistorien. Den senaste historiska avhandlingen inom detta fält, författad av Kerstin Strömberg-Back, ger en illustration till detta: redan i förordet möter upplysningen, att Fredrik Lagerroth har bidragit till att ge framställningen dess inriktning. Denna recension kommer att ägnas åt dels ett kort referat av avhandlingens huvudinnehåll, dels en granskning av några valda avsnitt och ett par begrepp, som spelar stor roll i författarinnans tankegångar.

Avhandlingen innehåller, förutom en inledning om ett tiotal sidor, två avdelningar, »Antiabsolutistisk teori i Sverige under Johan III» och »De religiösa och kyrkopolitiska motsättningarna mellan konung Johan och hertig Karl under 1580-talet». Den följande granskningen ägnas åt den förra, politiskt inriktade avdelningen.

Denna är indelad i fyra kapitel av ganska olika omfång. Det första (»Om konstitutionalism och privilegiesamhälle») är av principiellt diskuterande karaktär. Det går bl. a. ut på att författarinnan för 1500-talets del förkastar termen »konstitutionalism» och hellre talar om »antiabsolutism». Följande kapitel, rubricerat »Rättsbegrepp i 1500-talets politiska tänkande», handlar om den utomskandinaviska bakgrunden till det politiska livet i Sverige, som är bokens ämne. Det bygger helt på den tidigare vetenskapliga litteraturen. Kända arbeten av Allen, Church och Gierke, som sedan länge räknats som grundläggande för kunskapen om 1500-talets politiska idéhistoria, återopas flitigt. Därför anlitats mycket ett i Sverige sannolikt betydligt mindre välbekant arbete, österrikaren Otto Brunners »Land und Herrschaft». I anslutning till Brunner framhåller författarinnan behovet av en för den behandlade tidens förhållanden adekvat begreppsapparat. Ett annat viktigt led i detta kapitel är kontrasterandet av vad författarinnan kallar det äldre och det nyare rättstänkandet. Innebörden av dessa begrepp är, grovt uttryckt, att man i äldre tid betraktade hela rättsordningen som en gång för alla av Gud given till människorna (s. 38: »Man kunde inte stifta lag, därför att lagen redan fanns som en evigt existerande ordning; men man kunde för en aktuell situation, där man i de vanligen använda normerna inte fick ledning, 'utleta' vad som för detta särskilda fall *var* rätt»). I senare tid däremot accepterade man att den positiva rätten bestod av lagbud, som kunde stiftas, ändras och upphävas. Detta begreppsschema har redan för länge sedan applicerats på svenska förhållanden av andra forskare. Kerstin Back framhäver det emellertid (i anslutning till Brunner) på ett särskilt sätt.

Avsnittets tredje kapitel (»Erik Sparre och antiabsolutistisk teori i tidigare svensk forskning») behandlar Karl Nordlunds, Fredrik Lagerroths och Erland Hjärnes framställningar av 1500-talets svenska statsrätt. Alla tre utsätts för en delvis ganska hårdhänt granskning. Man fäster sig i detta kapitel bl. a. vid ett slags Ehrenrettung för Karl Nordlund, vilkens insats hittills inte har beaktats på långt när i samma utsträckning som Lagerroths och Hjärnes.

Avsnittets fjärde och sista kapitel bär rubriken »Erik Sparre och Sveriges författning». Det utgör tyngdpunkten i den del av avhandlingen som här

skall granskas. Kapitlet avser att undersöka den oppositionella rådsgruppens uppfattning om Sveriges författning. Det bygger väsentligen på fyra skrifter, som alla har en starkare eller svagare anknytning till Erik Sparre. Alla fyra är sedan länge observerade och behandlade i litteraturen. En rad begrepp och tankegångar i dessa skrifter tas upp till analys: Sparres rättsbegrepp, sett mot bakgrunden av samtida europeiskt tänkande, hans uppfattning om folkets roll i lagstiftningsproceduren, hans försök att bringa Gustav Vasas testamente i samklang med sin argumentering, innebörden av begreppet »samtycke» i hans resonemang, etc. Författarinnan får därvid bl. a. anledning att ta upp problemen om Erik Sparres förhållande till monarkomakerna och hävdar därvid en helt annan uppfattning än den som har vunnit spridning genom Erland Hjärnes forskning.

Kerstin Back har valt att ge sin avhandling en inriktning, som ganska påtagligt avviker från vad som eljest är brukligt i historiska arbeten av detta omfång. Det som särskilt frapperar vid första kontakten med boken, är att den bygger på ett förvånande litet källmaterial och på mycket få tidigare undersökningar. Detta står i samband med innehållets karaktär: boken består till mycket stor del av dels allmänt hållna principresonemang kring bl. a. terminologi- och metodfrågor, dels mycket ingående analyser av delar av några tidigare vetenskapliga arbeten, dels slutligen ytterst detaljrika genomgångar av vissa källor. Författarinnan har lyckats utforma sin diskussion om dessa problem på ett mycket engagerande sätt.

Innehållet i första kapitlet är i korthet följande. Orden konstitutionalism och rådskonstitutionalism används allmänt om råds-kretsens politiska program under vasasönernas tid. Det används ofta för att antyda en överensstämmelse mellan denna tids och senmedeltidens politiska förhållanden. Författarinnan erinrar om att vi under senmedeltiden har att göra med en *rådande politisk ordning*, under vasasönerna möjligen med *aspirationer* att upprätta en sådan ordning. Därvid uppkommer en viss terminologisk oklarhet. Författarinnan undersöker härpå betydelsen av ordet *konstitutionalism*. Resultatet blir, att det i allmänt språkbruk betyder ett system, där monarkens makt är inskränkt genom en folkrepresentation av något slag. En helt annan typ av inskränkning av makten är emellertid tänkbar: en som inte leder till *delning av makten* över någonting utan helt *undandrar* vissa sakområden från monarkens inflytande, medan den lämnar honom i total besittning av makten över övriga sakområden. Det var inskränkningar av denna senare typ, som utmärkte den politiska och sociala ordning, som den framväxande absolutismen vände sig emot. Det samhälle, som utmärktes av dessa inskränkningar, benämnes av författarinnan *privilegiesamhället*. Det karakteriseras bl. a. av en »trappstegsformad» uppbyggnad, där politiska och sociala funktioner inte är skilda, och där de olika »trappstegens» status bestäms av oskrivna eller skrivna normer, kallade *privilegier*. Författarinnan betonar, att hon använder detta ord i vidare innebörd än den vanliga. Privilegierna antog efter hand mesta-dels karaktären av naturrättsliga normer. När absolutismen angrep detta privilegiesamhälle, skildes det politiska livet från det sociala och lades under kungamakten. Så uppstod en samlad statsmakt. Mot absolutismen

vände sig i sin tur liberalismen. Den kunde inte eftersträva ett återskapande av det gamla privilegiesamhället utan krävde i stället *délning* av den under monarken samlade politiska makten. Först på detta stadium blir det meningsfullt att tala om konstitutionalism.

Huvudpoängen i detta kapitel är alltså, att termen konstitutionalism är anakronistisk. Författarinnan föredrar en annan term, som regelbundet brukas i fortsättningen: *antiabsolutism*.

Kapitlets syfte är alltså att motivera en ändrad vetenskaplig terminologi. Grunden för ändringen är en mycket starkt schematiserad historisk framställning av de europeiska staternas författningsutveckling under en epok, som förefaller sträcka sig från medeltiden till 1700-talet. Inga egentliga belägg i källor eller litteratur åberopas till stöd för resonemanget. Författarinnan ger inga kronologiska hållpunkter och hänvisar (med något enkla undantag) inte till institutioner, personer eller händelser, som är fixerade i tid och rum. Vissa uttalanden om historiska förhållanden gör läsaren ytterst tveksam om vilken verklighet som åsyftas. Framställningens karaktär kan klargöras med ett par citat, valda från avsnittet om konfrontationen mellan privilegiesamhället och absolutismen (s. 28 f. i avhandlingen):

»Skrivna eller oskrivna hade privilegierna ursprungligen sedvanerättens helgd. När sedvanerätten började uppfattas som föränderlig, som del av positiv rätt, gavs i stället privilegierna, rättigheterna, karaktär av naturrättsliga normer. Det gällde inte alla ursprungliga privilegier — tvärtom. Blott få bevarades, tidvis endast som mot det rådande rättstillståndet oppositionella krav; därtill blev de — som vi strax återkommer till — även i denna rudimentära form efterhand i vissa avseenden principiellt förändrade. — — — Vad händer nu med detta privilegiesamhälle, när absolutismen angriper det? Till att börja med försöker konungen dra privilegierna in under sin kontroll. Inte de 'urgamla' utan de av konungen beviljade privilegierna skall vara rättsligt giltiga. Han lyckas också i stor utsträckning: en rad privilegier, rättigheter av diverse slag, förvandlas från sedvanerättsligt helgade, 'eviga' normer till delar av positiv rätt, uttryck för konungens bestämmande makt; och samtidigt minskar han privilegiernas innehåll och antal.

[Här finns en nothänvisning till S. A. Nilssons undersökning om adelsprivilegierna under 1500-talet.]

Framförallt vänder sig den absolutistiska kungamakten mot den politiska delen av privilegierna. — — — Det ursprungliga privilegiesamhället, där social och politisk ordning var en ouplöslig helhet, förvandlas till det blott sociala privilegiesamhället under absolutismens politiska enväldsmakt.»

Resonemanget bygger till mycket stor del på ett begrepp, *privilegier*, vars innebörd inte definieras utöver att vi får veta, att det i författarinnans framställning »ges en vidare innebörd än vad som oftast sker». (Det åberopade stället i Nilssons arbete förefaller mig 'inte nämnvärt stödja författarinnans resonemang.)

Vad är syftet med denna skarpa schematisering av författningshistorien? Författarinnan vet och markerar att hon inte framlägger något slags consensus om författningsutvecklingen i de europeiska staterna. I stället vill hon precisera, hur hon uppfattar förutsättningarna för 1500-talets politiska tänkande. Hon vill komma åt vad som på 1500-talet var politiska »själklarheter». Utifrån kunskap om dem och med helheten av dem som ut-

gångspunkt vill hon analysera sina källor. Hon vill i görligaste mån eliminera den felkälla för analysen, som består i att den nutida forskaren är bunden i sin tids föreställningar om vad som är »självklart».

Frågan är nu, i vilken mån det uppställda schemat kan tjäna det avsedda syftet. Det kan ibland vara av stort värde för forskningen att en utvecklingslinje renodlas på detta sätt. De överdrifter och förenklingar, som möter i en sådan framställning, är klart medvetna och vilseleder ingen. Kerstin Backs bidrag kommer väl åtminstone att medföra att svenska forskare hädanefter klarare än förr preciserar vad de menar, då de talar om konstitutionalism i äldre tider.

Man anar emellertid vid läsningen, att författarinnan menar, att hennes författningshistoriska helhetsvy bygger på iakttagelser av s. a. s. konvergerande tendenser i den nyare forskningen i olika länder. I så fall är det verkligen att beklaga, att inte dessa iakttagelser har redovisats. Det förefaller mig rimligt att anta, att författarinnan genom att öka bokens omfång med ett fåtal sidor kunde ha fått plats för ganska många belägg och exempel på sådana tendenser. Om så hade skett, hade denna bok lättare kunnat inspirera till fortsatt debatt på ett verkligt centralt område.

Det har redan sagts, att Kerstin Back ägnar stort utrymme åt ställningstagandet till tidigare forskning. De flesta läsare ställer sig otvivelaktigt frågande inför kapitlet »Erik Sparre och antiabsolutistisk teori i tidigare svensk forskning». Dess 43 sidor ägnas helt åt ingående analyser av inte alltför stora avsnitt ur tre tidigare framställningar. Framhållandet av Nordlunds resultat förefaller mig som en viktig positiv insats i avhandlingen. (Man kan dock observera Ahnlunds uttalande i HT 1952, s. 306, där en ansats göres i samma riktning.) Då det som i detta fall gäller mycket observerade och ofta åberopade arbeten kan en utförlig behandling av tidigare forskning vara på sin plats. Här kan det dock knappt betvivlas, att framställningen skulle ha vunnit på en mycket stark koncentration.

I den internationella forskningen i politisk idéhistoria har man undan för undan skjutit fram nya försök att med hjälp av en relativt enkel begreppsapparat fånga och göra begriplig en komplicerad verklighet. Svenska forskare har stannat än för det ena, än för det andra av dessa grepp och har försökt att med deras hjälp göra den svenska utvecklingen begripligare. Lagerroth har talat om *Herrschaft* och *Genossenschaft*, Lönnroth om *regimen politicum* och *regimen regale*. Kerstin Backs bidrag i detta sammanhang är att hon med stöd av Otto Brunner och andra skjuter fram de kontrasterande rättsbegreppen. Ett visst stöd kunde hon kanske därutöver ha haft i den veterligen enda monografi över naturrätten, som föreligger på svenska (A. Passerin d'Entrèves, 1951). Där presenteras en medeltida distinktion mellan *lex quia iustum* och *lex quia iussum*, som tycks vara av intresse ur författarinnans synpunkt.

Den mer omedelbara utländska bakgrunden till de behandlade politiska idéerna spelar givetvis en betydande roll i denna avhandling. Det man därvidlag kanske särskilt hade hoppats finna i boken, nämligen en undersökning av möjliga direkta påverkningar på Sparre, beröres endast som en

uttalad avsikt att återkomma till ämnet (s. 160, not 60). Eljest nöjer sig författarinnan med att referera moderna arbeten. På ett ställe förefaller mig detta otillräckligt. Författarinnan vill (s. 56 ff.) veta Bodins uppfattning i en fråga. Hon finner inte klart besked i någon modern framställning. Hon menar sig då kunna deducera fram ett svar på sin fråga ur en rad uttalanden eller antydningar hos olika forskare. Hennes resultat övertygar inte på denna punkt.

Lagen är, som framgår av titeln, ett centralt begrepp i denna bok. Författarinnan ägnar en stor del av sitt politiska huvudkapitel om Erik Sparre åt hans lagbegrepp och åt frågan, hur lag enligt hans mening skulle stiftas och förklaras. Hon får t. ex. (s. 113) anledning att konstatera, att Sparre framträder »som en anhängare av den nyare rättsuppfattning, enligt vilken positiv lag är resultat av *lagstiftning*». Sparre »definierar vad *lag* är i Sverige: det som av konungen med alla Sveriges inbyggares samtycke och god vilja skipat, stadgat och vedertaget varder» (s. 115). Om ett uttalande hos Sparre (Pro Lege i HH 27, s. 22) säges: »Uppenbarligen är det här fråga om verklig *lagstiftning*» (s. 116). Sparre säges (s. 168) hävda att »Landslagens avsöndringsförbud kan genombrytas genom *lagstiftning*». Detta är ett fåtal av de ställen, där författarinnan talar om *lagstiftning* och om hur Sparre menar att sådan skulle gå till. Alla dessa fall tycks mig ha ett gemensamt: de handlar inte om något som källorna verkligen kallar för *lagstiftning*. Jag kan inte för egen del minnas mig ha iakttagit detta uttryck i någon källa från denna tid. SAOB:s tidigaste belägg är från 1689.

När man i källor från 1500-talet talar om en i Sverige giltig positiv rättsregel som *lag* är det sällan eller aldrig fråga om annat än landskapslagarna, landslagen eller stadslagen. Regler som tillkom på annat sätt, t. ex. genom ständerbeslut, benämndes recesser, ordningar, stadgor etc.¹ Det förefaller mig alldeles klart, att man genom sådana beslut ansåg sig kunna ändra rättsgrundsatser som var fixerade i de kodifierade lagarna. Därvid påbjöds dock aldrig några förändringar av själva lagtexterna. Detta har, så vitt jag kan förstå, inte alls att göra med skillnaden mellan olika »rättsfärer». Om författarinnan hade rättat sin framställning efter detta förhållande, hade hon kommit ganska mycket närmare sitt ideal att använda en efter tidsförhållandena lämpad terminologi. Hon skulle ha sluppit en del tveksamhet om vad texterna åsyftar (så t. ex. i den nyss citerade passagen med ordet »uppenbarligen»). Hon skulle då inte som nu ha kommit i situationen att som *lag* i Sparres mening beteckna allt som överenskommes mellan konung och ständer.

En annan aspekt på lagbegreppet, som författarinnan gång på gång återkommer till, gäller kontrasten mellan det äldre och det nyare rättstänkan-

¹ Problemet har tidigare berörts i Å. Hermansson, »Karl IX och ständerna», s. 274 f. — K. Nordlund säger (»Den svenska reformationstidens allmänna statsrättsliga idéer», s. 132) bl. a. »Lagen är tydligen för Erik Sparre närmast den *kodifierade* lagen». I en not därtill påpekar han: »Det är anmärkningsvärdt, huru det skiljes på 'arfföreningar och skriftelige handlinger' och 'Sveriges lag'. Erik Sparre kallar de förra aldrig uttryckligen för 'lag'». — F. ö. kan man jämföra med terminologien i diskussionen om kungens makt på riksdagen 1682 (RAP 1682, s. 228—230).

det.² Hon påpekar i en rad sammanhang, att Sparre är anhängare av det senare, d. v. s. att han anser att lag kan stiftas. Bortsett från vad som enligt det föregående kan sägas om själva termen, är detta säkerligen en riktig slutsats. Det finns ingen som helst anledning att anta annat än att man under 1500-talet ansåg att Sveriges lag var föränderlig. När man under de första åren av 1600-talet tog itu med att överarbeta landslagen, var det ganska gamla ansatser man fullföljde.

Det äldre rättstänkandet, som Kerstin Back så ofta för på tal, har under olika benämningar länge förekommit s. a. s. i bakgrunden i arbeten av t. ex. Nordlund, Erland Hjärne och Nils Herlitz. Här skjuts det nu fram i ljuset på ett helt annat sätt. Men det ges just inga besked om vad det fanns för anhängare av detta synsätt i 1500-talets Sverige och hur de framförde och motiverade sin ståndpunkt (not 65 s. 108 kan möjligen ge en antydning härom). Påståendet att Sparre ansåg lagen föränderlig förefaller som en truism så länge det inte har visats, att en motsatt uppfattning hade någon utbredning. Författarinnan har tydligen inte tänkt sig, att läsaren så bestämt skulle erfar behovet av att få belägg för en sådan uppfattnings existens. Hon antyder på ett ställe (i anslutning till det i not 2 citerade avsnittet från s. 161) en avsikt att återkomma med en undersökning av en mer »konservativ antiabsolutism», företrädd av bl. a. Hogenskild Bielke och innebärande ett starkare beroende av den äldre rättsuppfattningen. Denna undersökning skulle i hög grad ha haft sin plats inom avhandlingens ram.

Kerstin Backs avhandling handlar om antiabsolutismen, alltså om negationen av absolutismen. Den behandlade åskådningen tillskrives en rad karakteristiska drag. Några valda uttalanden får exemplifiera: »För den antiabsolutistiska åskådning, som arbetade med ett verkligt lagstiftningsbegrepp, blev folkets *samtycke* ett centralt författningsrättsligt institut» (s. 113); »... Den svenska antiabsolutistiska teorin byggdes upp på dessa beståndsdelar: konungens ed på lagen; arvföreningens innebörd av endast en ändring av punkten om kungaval i den gamla lagen; slutligen — som följd av de tre första leden — denna lags bestående giltighet» (s. 128); ständernas *samtycke* till en åtgärd är enligt antiabsolutismen »en i lagstiftningsarbetet ingående aktiv handling, som kan avläsas i lagens innehåll; lagens innehåll är endast vad samtycket kan bevisas ha avsett» (s. 138). — Sparre och hans meningsfränder har säkert hyst ungefär dessa åsikter. Men här möter en parallell till vad som nyss har sagts om laguppfattningen: påståendena är ointressanta, om vi inte får veta hur ofta, av vem och med vilka argument motsatsen har hävdats. Endast någon enstaka ansats göres att precisera hur absolutismen yttrade sig. Exemplet Erik XIV:s edsavläggelse [s. 128] synes mig dock inte övertygande som exempel på »angrepp

² Några uttalanden kan anföras: s. 143 (om en analyserad skrift av Sparre) »Det nyare rättstänkandet dominerar»; s. 161, not 64: »Naturligtvis fanns även hos Sparre spår av det äldre rättstänkandet men det fanns i förvånansvärt liten grad. Mycket troligt är att åtskilliga av hans rådskollegor företrädde en mer konservativ antiabsolutism»; s. 138 (på tal om Pro Lege, s. 57): Sparre »ger här inte uttryck för det äldre rättstänkande, enligt vilket den gamla rättsordningen kvarstår orubbad och varje 'ny lag' måste anpassas till den gamla»; s. 113, det nyss citerade stycket.

mot den antiabsolutistiska uppfattningen». Det är inte bekant, att denna edsavläggelse skulle ha varit omstridd. Det *behöver* inte ha legat något märkligt i att kungen vid kröningen avlade enbart sin kröningsed och inte den gamla valeden, som ju inte alls var avsedd för detta tillfälle.

Några mycket ofta citerade ord ur den kända Orationen 1594 visar, att råds-kretsen öppet motarbetade de enväldstendenser man fruktade från Sigismunds sida: »det ordalag, att arvkonungar *absolute* böra regera, därom är i Sverige icke mycket hört vorde till förne». Den pregnanta satsen har kanske bidragit till att befästa en föreställning, att det existerade en verkligt utarbetad och tillämpad absolutistisk ideologi i vasasönernas Sverige. Det har ännu inte undersökts, om en sådan kan anses ha existerat eller inte. Det måste klargöras, vilka tankar som var självklart gemensamma för alla parter, vilka som hävdades av kungamaktens anhängare och vilka som företrädde av högaristokraterna i rådet. Då detta har gjorts, kan man med större säkerhet säga något om den plats, som Erik Sparre och hans meningsfränder intog i 1500-talets politiska idévärld i Sverige.

Det kyrkohistoriska avsnittet, som här lämnas åt sidan, förefaller vara ett diskussionsinlägg av betydande intresse rörande den liturgiska stridens historia. Källmaterialet är också här rikligare än i den politiska delen.

Det politiskt-historiska avsnittet torde åtminstone få två viktiga konsekvenser för kommande forskning. Diskussionen kring termen *konstitutionalism* måste rimligen leda till nya överväganden i fråga om både terminologi och sakbehandling. Än viktigare är att vi hädanefter har att göra med ett nytt debattläge i fråga om 1500-talets statsrätt, sedan Nordlunds, Lagerroths och Erland Hjärnes uppfattningar grundligt har diskuterats igenom från en ny utgångspunkt. Redan dessa två konsekvenser skulle räcka för att ge Kerstin Backs avhandling en uppmärksam plats i litteraturen om den svenska idéhistorien.

Åke Hermansson.

ANDREW HACKER: *Congressional districting. The issue of equal representation*. Washington 1963. XI, 132 sid. The Brookings institution.

Den grundläggande principen om lika rösträtt har visat sig svår att fullständigt realisera. Hur än valsyste-men konstrueras uppstår röstresten, där den enskildes röstvärde blir lika med noll. Till detta ofrånkomliga förhållande kommer valkretsarnas konstruktion, som baserar sig på administrativa indelningar, vilka i sin tur går tillbaka på historiska förhållanden av ofta hög ålder. De befolkningssiffror, som utgör grundvalen för mandatfördelningen, kan icke vara alldeles aktuella. Geografiska förhållanden medför ofta, att speciella valkretsar får en viss överrepresentation. Diskvalificerande bestämmelser till nackdel för små partier och gynnande regler för stora partier tillkommer. Vid majoritetsval råder likaledes förhållanden, som motverkar den lika rösträttens princip.

Ett gammalt och ofta skildrat exempel föreligger från England. Förhållandena i det nutida USA har icke tilldragit sig en liknande uppmärksamhet. Med det här föreliggande arbetet har en genomgång av detta problemkomplex företagits, som sammanfattar en rik litteratur kring denna fråga.

Det grundläggande för frågans bedömning är, att man startat med olik-

heter, och att befolkningsförskjutningen ytterligare accentuerat dessa olikheter. Den sistnämnda faktorn kan i stort sett karakteriseras av inflyttningen från landsbygden till städerna och utflyttningen från stadskärnorna till förstäderna. Resultatet är, att landsbygdens rösttal genomsnittligt väger tyngst och förstädernas minst. Huvuddelen av arbetet sysslar med olika speciella sidor av detta problemkomplex.

Den konstitutionella sidan har nyligen aktualiserats genom högsta domstolen. Unionsförfattningen bestämmer, att representanternas hus i motsats till senaten skall väljas i förhållande till folkmängden. Som slutsats härav följer enligt förf. och många meningsfränder, att de enskilda röstberättigade medborgarnas röster skall ha lika tyngd, varför valkretsindelningar, som ej åtminstone något så när strikt följer denna princip, skulle vara grundlagsstridiga. Det har dock visat sig, att mindre representativa lagstiftande församlingar har visat sig föga benägna att ändra grundvalarna för sin tillsättning.

Ett vad från Illinois föranledde Högsta domstolen med fyra röster mot tre med två frånvarande att hävda, att valkretskorrektion är en »politisk» fråga, som tillhörde lagstiftaren att besluta om. Det gällde enligt domstolen att förmå väljarna att besluta om en ändring. Då det visade sig, att en klar minoritet av väljarna kunde utse majoriteten i legislaturen, vädjades på nytt till Högsta domstolen. Det yrkades, att delstaterna skulle kunna åläggas att justera valkretsindelningen. 1947 vägrade domstolen med sex röster mot tre att upptaga frågan till prövning.

1962 kom domstolen till en annan slutsats. Orsaken kan väl både sökas i den ändrade, mindre konservativa sammansättningen och i att delstaterna icke visat någon som helst tendens att följa domstolens förhoppning om att korrigerings skulle ske genom delstatslegislaturerna. I det aktuella fallet, som gällde Tennessee, var situationen speciellt accentuerad genom att en lagstiftning förelåg från 1901, som bestämde, att valdistrikten skulle överses vart tionde år, vilket aldrig skett. Mellan 27 och 29 % av väljarna kunde utse en majoritet i statens lagstiftande församling. Med sex röster mot två fastslog Högsta domstolen, att detta ej stod i överensstämmelse med fjortonde amendementets princip om likheten inför lagen. Domstolens minoritet avsåg, att minoritetsherravälde i och för sig ej vore lagstridigt. I varje fall var majoritetsprincipen gällande i Högsta domstolen, som dock ej gick så långt att själv fixera den önskade likhetsprincipen, vilket överlämnades till lägre domstolar.

I anslutning till domen har ett stort antal klagomål mot valkretsindelningen rests. I Oklahoma har genom domstolsutslag valdistrikten fastlagts, i femton delstater har en omfördelning skett och i elva har frågan upptagits till behandling.

Problemet har en parallell i Västtyskland, där Författningsdomstolen 1963 anmodat lagstiftaren att revidera valkretsindelningen i enlighet med författningen som stadgar, att en variation över en viss gräns ej är tillåten.¹

Lars Frykholm

¹ Se R. Adam, »Der Streit um die Wahlkreiseinteilung in USA», sid. 65 (Politische Studien 1964).

UTGIVARSKIFTE

Såsom tidigare meddelats frånträder undertecknad utgivarskapet för Statsvetenskaplig tidskrift i och med detta häfte. Ny utgivare blir, enligt beslut av Fahlbeckska stiftelsens kollegium, docenten och universitetslektorn i statskunskap vid Lunds universitet Pär-Erik Back.

Utgivarskapet under tidskriftens 67-åriga tillvaro kännetecknas av långvariga, sammanhängande perioder: Pontus Erland Fahlbeck, en av tidskriftens grundare 1897, under tjugo år, Robert Malmgren tjugotvå år, samt undertecknad omkr. tjugo år. Fördelar av så långvariga tjänsteperioder är, naturligt nog, förtrogenhet med redaktörskapet, med medarbetare, samt rutin. Men flerårig rutin har lätt den, kanske ofrånkomliga, tendensen att hamna i hävdvunna former. Nya krafter, nya och friskare tag. Jag är övertygad om att min efterträdare såsom utgivare skall på bästa sätt kunna tillgodose tidskriftens syfte — att vara ett organ för statsvetenskaplig forskning, orientering och diskussion — samt därmed läsekretsens berättigade anspråk.

Lund i juni 1964.

ERIK FAHLBECK

TIDSKRIFTSÖVERSIKT

Ekonomisk Revy. Årg. 21:1964. H. 2. *Reuss, H.*, America's Trade Policy Problems in 1964, s. 79—87. — *Hammarskjöld, K.*, EFTA under en övergångsperiod, s. 88—96. — *Burenstam Linder, S.*, Världshandelskonferensen, s. 97—100. — *Montgomery, A.*, Sovjets ekonomiska tävlan med västerlandet, s. 101—107. — *Baeckström, U.*, Finansiering av bostadshus, s. 108—115. — **H. 3.** *Montgomery, A.*, Till minne av Marcus Wallenberg, s. 149—159. — *Gleske, L.*, Europeisk kapitalmarknad på väg, s. 160—169. — *Johnson, J.*, Företagsekonomi i teori och praktik, s. 180—192. — *Nordell, B.*, Ståltullarna och den internationella konkurrensen, s. 193—199. — **H. 4.** *Ennerfelt, G.*, Nya riktlinjer och problem i den ekonomiska politiken, s. 225—234. — *Lindström, B.*, Företagsledningen i en planekonomi, s. 235—243. — *Haldén, F.*, Arbetsmarknad och utbildning, s. 244—253. — *Liljefors, Å.*, Sovjetunionen, Comecon och västhandeln, s. 254—266. — *Montgomery, A.*, Skandinaviska Banken 1864—1914, s. 267—276.

Ekonomisk Tidskrift. Årg. 66:1964. Nr 1. *Jungenfelt, K. G.*, Raw Materials in International Trade, s. 1—25. — *Näslund, B.*, Organizational Slack, s. 26—31. — *Sandberg L. G.*, A New Look at the Investment Reserves, s. 32—38. — *Arvidsson, G.*, Om säkerhetsekvivalenter, s. 39—44.

Finsk Tidskrift. Årg. 89:1964. H. 2. *Långbacke, K.-E.*, Vad väntar vi oss av folktinget? s. 73—77. — *Lindman, S.*, Att »förstå vad tiden kräver», s. 78—86. — *Westman, S.-O.*, Besuttna och obesuttna på vår landsbygd, s. 106—115. — **H. 3.** *Sjöstrand, W.*, Behöver universitetsundervisningen förändras?, s. 147—156.

Förvaltningsrättslig Tidskrift. Årg. 26:1963. H. 4. *Prawitz, S.*, Problem vid genomförandet av skilsmässa mellan stat och kyrka, s. 177—186. — *Kaijser, F.*, Några anteckningar kring det kommunala interpellationsinstitutet II, s. 187—231. — *Moberg, R.*, Kooperation och konkurrensbegränsning, s. 232—242. — **H. 5—6.** *Strömberg, H.*, Vites utdömande vid försenad prestation, s. 257—265. — *Wennergren, B.*, Kommunalbesvärsreglernas tillämpning inom specialreglerad förvaltning, s. 266—285. — *Kaijser, F.*, Några anteckningar kring det kommunala interpellationsinstitutet III, s. 286—302. — *Holmberg, E.*, När blir debiteringslängden allmän handling?, s. 303—308.

Historisk Tidskrift. 1964. H. 1. *Hedman, R.*, Svenska tidningar 1809—1812. Prenumerationer, priser, upplagor, s. 1—34. — *Thulstrup, Å.*, Den offentliga debatten i Spanien under månaderna närmast före inbördeskrigets utbrott, s. 58—86.

Liberal Debatt. Årg. 17:1964. H. 2. *Gustafson, S.*, Berikad politik, s. 7—9. — *Wikström, J.-E.*, Föraktet för politiken, s. 10—11. — *Eriksson, A.*, Inga subventioner!, s. 12—14. — *Gustavsson, S.*, Ett annat argument, s. 15—16. — *Helén, G.*, Debatt och beslut, s. 17—19. — *Petersson, K.*, Behövs politik?, s. 20—22. — **H. 3.** *Malmén, G.*, Nykteristernas parti, s. 12—14. — *Cars, H.*, Folkpartiet och utrikespolitiken, s. 31—32. — *Beckman, B.*, Panafrikanismen som överideologi, s. 41—45. — **H. 4.** *Tingsten, H.*, Gud och konungen, s. 8—14. — *Winqvist, C.-H.*, Partidemokrati, s. 15—17. — *Etwing, C.*, Fågelfria i rättssamhället, s. 18—21. — *Lindblad, I.*, Facklig demokrati, s. 23—30. — *Lindencrona, S.*, Den ofrånkomliga företagsdemokratin, s. 31—33. — *Oredsson, S.*, Vad är studentdemokrati?, s. 34—37. — *Guston, R.*, Deferre, de Gaulle och televisionen, s. 44—46.

Nordisk Tidskrift. Årg. 40:1964. H. 2. *Wessén, E.*, Lagman och lagsaga, s. 73—92.

Nya Argus. Årg. 57:1964. Nr 5. *Barck, P. O.*, Johannes Salminen och traditionen II, s. 59—62. — *Westman, H.*, Panafrikanismen, s. 65—68. — **Nr. 6.** *Jansson, J.-M.*,

Afrikanska problem, s. 75—78. — *Westman, H.*, Svart revolution, s. 84—85. — Nr 7. *von Bonsdorff, J.*, Nedrustningens problem, s. 97—100. — Nr 8. *Bruun, P.*, Pyramid på spets, s. 107—109. — *Stenbäck, P.*, Folkstyrets framtid, s. 109—111.

Politisk Tidskrift. 1964. Nr 2. *Jonnergård, G.*, Lokaliseringspolitisk debatt under två årtionden, s. 37—42. — *Jonsson, O.*, Bör Sverige vara befolkat?, s. 43—45. — *Lindgren, K.*, Tendenser i världspolitiken, s. 46—48. — *Fiskesjö, B.*, Karl Staaf som politiker, s. 56—58. — *Jonsson, B.*, Bondetåget, s. 59—63. — Nr 3. *Jonnergård, G.*, En- eller tvåkammarriksdag, s. 71—74. — *Jonsson, O.*, Liberal utmaning, s. 75—78. — *Linton, H.*, Europaintegration och juristutbildning, s. 83—84. — *Gabrielsson, K.*, Lärdomar av samarbetsdebatten, s. 91—93. — Nr 4. *Linton, H.*, Folkrättsliga förpliktelser och författningen, s. 103—107. — *Jonnergård, G.*, Kommunalpolitik och rikspolitik, s. 108—110. — *Lundström, S.*, Social administration, s. 115—116. — *Jonsson, S.*, Kristligt parti, s. 121—124. — *Rydén, H.*, Lokaliseringsfrågan, s. 125—127.

SACO-tidningen. Årg. 11:1964. Nr 1. *Foyer, L.*, Organisationsforskningens uppgifter, s. 10—13. — *Fredriksson, B.*, Gymnasieproblem, s. 14—17. — Nr 2. *Lindholm, S.*, *Haldén, F.*, *Rosén, N. G.* och *Olsson, B.*, Akademikerna, fortbildningen och omskolningen, s. 29—33. — *Strand, S.-E.*, Pionjärs-kapsproblem för organisationsforskningen, s. 34—36. — Nr 3. *Aman, V.*, Svensken som u-landsexpert, s. 56—58.

Svensk Tidskrift. Årg. 51:1964. Nr 2. *Sundberg, H.*, Inflation och indexlån, s. 89—94. — *Winberg, H.*, Förblir Sverige monarki?, s. 95—101. — *Lindberg, J.*, Åldringvården och huvudmannaskapet, s. 102—107. — *Tersman, R.*, Multilateral biståndsverksamhet, s. 108—111. — Nr 3. *Sundberg, H.*, Statsrådets ansvarighet, s. 146—159. — *Olsson, H.*, Utrikesnämndens problematik, s. 160—166. — *Bingström-Forstlund, B.-M.*, Samhällsnytta eller valfrihet för kvinnan, s. 167—170.

Theoria. Vol. 30:1964. Part 1. *Johnstone, H.*, and *Price, R.*, Axioms for the Implicational Calculus with One Variable, s. 1—4. — *Richman, R.*, Why Are Synthetic a Priori Judgments Necessary?, s. 5—20. — *Thompson, J.*, Polarity and the Measurement of Values, s. 21—30. — *Peltz, R.*, Kant and the Logicians on the Analytic and the Synthetic, s. 33—38. — *Bergström, L.*, R. M. Hare, Freedom and Reason, s. 39—49.

Tiden. Årg. 56:1964. Nr 3. *Fredriksson, G.*, Moraldebatten är farlig för politikerna, s. 134—139. — *Lind, A.*, Stor-Stockholmsproblemet och kommunal självstyrelse, s. 155—160. — *Mattisson, D.*, Brottsligheten som miljöproblem, s. 161—164. — Nr 4. *Björk, K.*, Ideologins väktare och revisorer, s. 199—204. — *Wästberg, P.*, Sydafrika idag, s. 205—211. — *Ekström, T.*, U-länderna och handelspolitiken — vad kan vi göra?, s. 212—217. — *Israel, J.*, Från sockenpolitik till generös flyktingpolitik, s. 218—222. — *Kamm, B.*, Västafrika och demokratins chanser, s. 228—236. — *Kalnins, B.*, Sovjetisk »reformkommunism» ändrar inte diktaturens grunddrag, s. 237—243.

Norsk Historisk Tidsskrift. 43. bind. 1964. H. 1. *Linvald, A.*, Episoder af Christian Frederiks storpolitiske aktion i 1814, s. 22—37. — *Koht, H.*, Norsk Komité for Varig Fred 1915—1917, s. 38—56. — *Langfeldt, K.*, Fraksjonell virksomhet innenfor Det norske arbeiderparti, s. 64—66.

Internasjonal Politikk. 1963. Nr 5. *Brundtland, A.*, Fransk sikkerhetspolitikk. Historiske forutsetninger, s. 371—396. — *Groth, H.*, Tysk militarisme og vesttysk opprustning, s. 420—438.

Nordisk Administrativt Tidsskrift. Årg. 44:1963. H. 4. *Brustad, H.*, Nyordning av den fylkeskommunale forvaltning i Norge, s. 301—309. — *Kleppe, P.*, Akademikere som saksbehandlere i sentraladministrasjonen, s. 310—325. — *Nielsen, K.*, Rapport av de commissie territoriale decentralisatie, s. 326—342. — *Birkelund, S.*, Opplæring i »The Civil Service» i Storbritannia, s. 343—354.

Nordisk Tidsskrift for International Ret og Jus Gentium. Vol. 33:1963. Fasc. 3—4. *Kreuz, F.*, Newly Independent States and the Problem of State Succession, s. 97—111.

— *Biörklund, E.*, A World Movement in Favour of Human Rights, s. 112—120. — *Gauer, E.*, Zur Grundlegung völkerrechtlichen Methodologie, s. 121—131.

Politiikka. 1964. Nr 1. *von Bonsdorff, G.*, Några aspekter av fredsforskningen ur den internationella politikens synvinkel, s. 1—12. — *Rantala, O.*, Suomen puoluelehdistön kehityksestä ja merkityksestä. (Utvecklingen och betydelsen av partipressen i Finland), s. 13—43.

Samtiden. Årg. 73:1964. H. 1. *Maaland, S.*, Storpolitisk vindstille, s. 20—27. — *Ørvik, N.*, Voldsparadokset — tanker etter Kennedy-mordet, s. 64—70.

Nationalekonomisk Tidsskrift. 101. Bind. 1963. H. 5—6. *Gelling, J.*, Indkomstpolitikken, s. 189—199. — *Lund, A.*, og *Grübaum, H.*, Arbejdsmarkedet og Indkomstpolitikken, s. 202—220. — *Estrup, H.*, Reproduktive systemer, s. 223—245.

Tidsskrift for Rettsvitenskap. 1964. H. 1. *Lando, O.*, Om Fældesmarkedets domstol, s. 3—29. — *Schwindt, B.*, Från Högsta Domstolen i Finland 1961 och 1962, s. 85—101. — **H. 2—3.** *Castberg, F.*, Utviklingslinjer i den juridiske tenkning i Norge siden 1814, s. 115—135. — *Herlitz, N.*, Från 1814 till 1905, s. 136—170. — *Eckhoff, T.*, Utviklingslinjer i norsk statsstyre og forfattningsrett 1814—1964, s. 171—231. — *Petrén, S.*, Om norska regeringens folkrättsliga ställning 1940—1945, s. 232—253. — *Opsahl, T.*, Omveltning og utvikling i den offentlige rett, s. 254—273. — *von Eyben, W.*, Norsk jus i 150 år — set udefra, s. 274—299.

Tidsskrift for samfunnsforskning. Årg. 5:1964. Nr 1. *Holler, H.*, Ønsker om medbestemmelse og selvbestemmelse på en del norske arbeidsplasser, s. 3—29. — *Fivelsdal, E.*, Organisasjonsgraden blant funksjonærer og tjenestemenn, s. 56—69. — *Lysgaard, S.*, Organisasjonsgraden blant norske arbeidere, s. 70—83

Statøkonomisk Tidsskrift. Årg. 78:1964. H. 1. *Frisch, R.*, Economic Planning and the Role of Econometrics, s. 1—7. — *Meinich, P.*, Money Illusion and the Real Balance Effect, s. 8—33. — *Borch, K.*, Forsikringens økonomiske teori, s. 34—48.

Økonomi og Politik. Årg. 37:1963. Nr 4. *Philip, K.*, Tilpasning til en ny struktur, s. 283—297. — *Ib Schmid, E.*, Betragtninger vedrørende statens budgetlægning, s. 298—312.

American Behavioral Scientist. Vol. 7:1964. Nr 6. *Kuroda, Y.*, Recent Japanese Advances in the Human Sciences, s. 3—7. — *Miles, M.*, Educational Innovation: Resources, Strategies, and Unanswered Questions, s. 10—25. — **Nr 7.** *Perloff, R.*, Problems of Method and Ethics in Interracial Research, s. 7—20.

American Economic Review. Vol. 54:1964. Nr 2. Part 1. *Haberler, G.*, Integration and Growth of the World Economy in Historical Perspective, s. 1—22. — *Baumol, W.*, and *Quandt, R.*, Rules of Thumb and Optimally Imperfect Decisions, s. 23—46. — *Massel, B.*, Export Concentration and Fluctuations in Export Earnings: A Cross-Section Analysis, s. 47—63. — *Ijiri, Y.*, and *Simon, H.*, Business Firm Growth and Size, s. 77—89. — *Preston, L.*, and *Keachie, E.*, Cost Fractions and Progress Functions: An Integration, s. 100—106. — *Leibenstein, H.*, An Econometric Analysis of Population Growth: Comment, s. 134—135. — **Part 2.** *Rothschild, K.*, The Old and the New — Some Recent Trends in the Literature of German Economics, s. 1—33. — *Theil, H.*, Some Developments of Economic Thought in the Netherlands, s. 34—55.

American Historical Review. Vol. 69:1964. Nr 2. *Bestor, A.*, The American Civil War as a Constitutional Crisis, s. 327—352. — *Hirschfeld, C.*, Brooks Adams and American Nationalism, s. 371—392. — **Nr 3.** *Davis, A.*, The Social Workers and the Progressive Party, 1912—1916, s. 671—688.

American Journal of International Law. Vol. 58:1964. Nr 1. *Stein, E.*, Assimilation of National Laws as a Function of European Integration, s. 1—40. — *O'Connell, D.*,

State Succession and Problem of Treaty Interpretation, s. 41—61. — *Brewer, W.*, The Proposal for Investment Guarantees by an International Agency, s. 62—87.

American Journal of Sociology. Vol. 69:1964. Nr 4. *Johnsson, B.*, Ascetic Protestantism and Political Preference in the Deep South, s. 359—366. — *Katz, F.*, and *Piret, F.*, Circuitous Participation in Politics, s. 367—373. — *Groat, T.*, Internal Migration Patterns of a Population Subgroup: College Students, 1887—1958, s. 383—394.

American Political Science Review. Vol. 58:1964. Nr 1. *Kaufman, H.*, Organization Theory and Political Theory, s. 5—14. — *Jacobson, N.*, Causality and Time in Political Process: A Speculation, s. 15—22. — *Morgenthau, H.*, The Four Paradoxes of Nuclear Strategy, s. 23—35. — *Epstein, L.*, A Comparative Study of Canadian Parties, s. 46—59. — *Flinn, T.*, Party Responsibility in the States: Some Causal Factors, s. 60—71.

American Sociological Review. Vol. 29:1964. Nr 1. *Jackson, E.*, and *Crockett, H.*, Occupational Mobility in the United States: A Point Estimate and Trend Comparison, s. 5—15. — *Yasuda, S.*, A Methodological Inquiry into Social Mobility, s. 16—23. — *Goldstein, S.*, and *Mayer, K.*, Population Decline and the Social and Demographic Structure of an American City, s. 48—53. — Nr 2. *Wilensky, H.*, Mass Society and Mass Culture: Interdependence or Independence?, s. 173—197. — *Erbe, W.*, Social Involvement and Political Activity: A Replication and Elaboration, s. 198—215. — *Leggett, J.*, Economic Insecurity and Working-Class Consciousness, s. 226—234.

Behavioral Science. Vol. 9:1964. Nr 1. *Dentler, R.*, and *Mackler, B.*, Originality: Some Social and Personal Determinants, s. 1—7. — *McCord, J.*, and *Clemes, S.*, Conscience Orientation and Dimensions of Personality, s. 18—29.

Commentary. Vol. 37:1964. Nr 2. *Grass, O.*, Soviet Economic Developments, s. 54—68. — *Rosenberg, B.*, New York Politics and the Liberal Party, s. 69—75. — *Seligman, B.*,

Challenge to Affluence, by Gunnar Myrdal, s. 91—92. — Nr 3. *Baldwin, J.*, *Glazer, N.*, *Hook, S.*, and *Myrdal, G.*, Liberalism and the Negro: A Round-Table Discussion, s. 25—42. — *Morgenthau, H.*, Peace in Our Time?, s. 66—69. — Nr 4. *Aiken, H.*, The Revolt Against Ideology, s. 29—39. — *Dugger, R.*, These Are the Times: On Being a Southern Liberal, s. 40—45.

Comparative Studies in Society and History. Vol. 6:1964. Nr 1. *Runkle, G.*, Karl Marx and the American Civil War, s. 117—141. — *Hoselity, B.*, Karl Marx on Secular Economic and Social Development, s. 142—163. — *Gray, R.*, Political Parties in New African States: A Reply to Lucy Mair, s. 230—232.

Economica. Vol. 31:1964. Nr 121. *Zauberman, A.*, The Criterion of Efficiency of Foreign Trade in Soviet-Type Economics, s. 5—12. — *Archibald, G.*, Profit-Maximizing and Non-Price Competition, s. 13—22. — *West, E.*, Adam Smith's Two Views on the Division of Labour, s. 23—32. — *Sengupta, J.*, On the Relative Stability and Optimality of Consumption in Aggregative Growth Models, s. 33—50. — *Kemp, M.*, Relative Prices and Aggregate Expenditure, s. 82—85.

Encounter. Vol. 22:1964. Nr 3. *Lewis, B.*, The Quest for Freedom, s. 29—40. — *Hinden, R.*, On African Socialism, s. 74—76. — *Marguand, D.*, The Anti-Intellectuals, s. 77—80. — Nr 4. *Rees, G.*, From Berlin to Munich, s. 3—12. — *Walser, M.*, A German Mosaic, s. 33—38. — *Laqueur, W.*, Nazism and the Nazis, s. 39—49. — *Dahrendorf, R.*, The New Germanies, s. 50—58. — *Heller, E.*, The Importance of Nietzsche, s. 59—66. — Nr 5. *Hartley, A.*, The British Bomb, s. 23—34. — *Jhaboala, P.*, Open City: Letter from Delhi, s. 40—44. — *Rieff, P.*, C. G. Jung's Confessions, s. 45—50. — Gallop International, State of the Nations, s. 54—55.

Foreign Affairs. Vol. 42:1964. Nr 3. *Bundy, M. G.*, The Presidency and the Peace, s. 353—365. — *Ducci, R.*, The World Order in the Sixties, s. 379—390. — *Walker, G.*,

The Labor Party's Defense and Foreign Policy, s. 391—398. — *Brzezinski, Z.*, Russia and Europe, s. 428—444. — *Ladejinsky, W.*, Agrarian Reform in Asia, s. 445—460. — *Shehab, F.*, Kuwait: A Super-Affluent Society, s. 461—474. — *Wolfe, T.*, Shifts in Soviet Strategic Thought, s. 475—486. — *Sosnovy, T.*, The Soviet Military Budget, s. 487—494.

International Affairs. Vol. 40:1964. Nr 2. *Martin, P.*, Peace-Keeping and the United Nations — The Broader View, s. 191—204. — *Allon, Y.*, The Arab-Israel Conflict — Some Suggested Solutions, s. 205—218. — *Shonfield, A.*, Trade as a Tool of Development — The Issues at Geneva, s. 219—231. — *Robinson, J.*, The Chinese Point of View, s. 232—244. — *Ferguson, G.*, A Blueprint for Dictatorship — Hitler's Enabling Law of March 1933, s. 245—261. — *Tinker, H.*, Magnificent Failure? — The Gandhian Ideal in India after Sixteen Years, s. 262—276. — *Melford, J.*, The Background to Panama, s. 277—286. — *Nicholas, H.*, Men and Methods in American Foreign Policy, s. 287—292.

English Historical Review. Vol. 79:1964. Nr 311. *Boynton, L.*, Martial Law and the Petition of Right, s. 255—284. — *Marwick, A.*, Middle Opinion in the Thirties: Planning, Progress and «Political Agreement», s. 285—298.

Journal of the History of Ideas. Vol. 25:1964. Nr 1. *Applebaum, W.*, Boyle and Hobbes: A Reconsideration, s. 117—120.

Journal of Modern History. Vol. 36:1964. Nr 1. *Gatzke, G.*, Gustav Stresemann: A Bibliographical Article, s. 1—13. — *Wilson, T.*, The Coupon and the British General Election of 1918, s. 28—42.

Journal of Political Economy. Vol. 72:1964. Nr 1. *Rhomberg, R.*, A Model of the Canadian Economy under Fixed and Fluctuating Exchange Rates, s. 1—31. — *Stigler, G.*, A Theory of Oligopoly, s. 44—61. — *Becker, S.*, and *Brownson, F.*, What Price Ambiguity? or the Role of Ambiguity in Decision-Making, s. 62—73. — *Rowan, D.*, A Note on the Aggregate Theory of Wages, s. 74—80. — *Simon, H.*, Comment: Firm Size and Rate of Growth, s. 81—82. — **Nr 2.** *Barzel, Y.*, The Production Function and Technical Change in the Steam-Power Industry, s. 133—150. — *Boness, J.*, Elements of a Theory of Stock-Option Value, s. 163—175. — *Frazer, W.*, The Financial Structure of Manufacturing Corporations and the Demand for Money: Some Empirical Findings, s. 176—183.

Parliamentary Affairs. Vol. 17:1964. Nr 2. Parliamentary Developments, s. 127—133. — *Bromhead, P.*, The British Constitution in 1963, s. 142—159. — *Day, J.*, Democracy in Africa, s. 160—171. — *Seymore-Ure, C.*, An Examination of the Proposal to Televisе Parliament, s. 172—181. — *Keith-Lucas, B.*, Three Questions on Electoral Procedure, s. 195—199. — *Marquis, L.*, Religious Diffusion and Political Concensus in the United States, s. 200—206. — *Barker, A.*, Party and Supply, s. 207—217.

Political Quarterly. Vol. 35:1964. Nr 1. *Schapiro, L.*, Lenin's Contribution to Politics, s. 9—22. — *Davies, D.*, The Politics of the TUC's Colonial Policy, s. 23—34. — *McVey, G.*, Policy for Fuel, s. 46—57. — *Shepherd, W.*, Public Corporations and Public Action, s. 58—68. — *Moos, S.*, Automation and Employment, s. 80—86. — **Nr 2.** *Cassen, R.*, and *Gervasi, S.*, Social Priorities and Economic Policy, s. 131—147. — *Stewart, M.*, Planning and Persuasion in a Mixed Economy, s. 140—160. — *Day, A.*, Planning the Face of Britain, s. 161—170. — *Armytage, W.*, From Formula to Policy in Education, s. 182—192. — *Robson, W.*, The Reform of Government, s. 193—211. — *Younger, K.*, Britain and the Outside World, s. 212—221.

Political Science Quarterly. Vol. 79:1964. Nr 1. *Angell, J.*, The United States International-Payments Deficit: Dilemmas and Solutions, s. 1—24. — *Gilbert, C.*, National Political Alignments and the Politics of Large Cities, s. 25—51. — *Coben, S.*, A Study

in Nativism: The American Red Scare of 1919—1920, s. 52—75. — *Caraley, D.*, The Political Behaviour Approach: Methodological Advance or New Formalism? — A Review Article, s. 96—108.

Political Studies. Vol. 12:1964. Nr 1. *Ridley, F.*, The Parliamentary Commissioner for Military Affairs in the Federal Republic of Germany, s. 1—20. — *Guaham, B.*, Theories of the French Party System under the Third Republic, s. 21—32. — *Rose, R.*, Parties, Factions and Tendencies in Britain, s. 33—46. — *Adie, W.*, The Study of Chinese Politics, s. 76—81. *Chester, D.*, IPSA, s. 97—98.

Public Administration Review. Vol. 24:1964. Nr 1. *Martin, J.*, An Economic Criterion for State and City Budget Making, s. 1—6. — *Patterson, K.*, Legislative Budget Review: An Economist's Viewpoint, s. 7—13. — *Reynolds, H.*, Local Government Structure in Urban Planning, Renewal, and Relocation, s. 14—20. — *Hirsch, A.*, Programming the International Transfer of Technical Skills, s. 29—35. — *Skipman, G.*, Developments in Public Administration, s. 52—61.

Public Opinion Quarterly. Vol. 28:1964. Nr 1. *Abrams, M.*, Opinion Polls and Party Propaganda, s. 13—19. — *White, R.*, Social Science Research in the Soviet Bloc, s. 20—26. — *Eulan, H.*, Lobbyists: The Wasted Profession, s. 27—38. — *Budd, R.*, U.S. News in the Press Down Under, s. 39—56. — *Lindenfeld, F.*, Economic Interest and Political Involvement, s. 104—111. — *Erskine, H.*, The Polls: Some Gauges of Conservatism, s. 154—168.

Review of Politics. Vol. 26:1964. Nr 1. *Weber, T.*, Morality and National Power in International Politics, s. 20—44. — *Rouanel, S.*, Irrationalism and Myth in Georges Sorel, s. 45—69. — *Szczesniak, B.*, The Western World and the Far East: Conflicting Relationships, s. 91—99. — *Perlmutter, W.*, The «Neo-Realism» of Dean Acheson, s. 100—123. — **Nr 2.** *Kline, G.*, Philosophy, Ideology, and Policy in the Soviet Union, s. 174—190. — *Epstein, K.*, Wrong man in a Maelstrom: The Government of Max of Baden, s. 215—243. — *Fishman, S.*, The Rise of Hitler as a Beer Hall Orator, s. 244—255. — *Power, P.*, Indian Foreign Policy: The Age of Nehru, s. 256—286.

Science and Society. Vol. 28:1964. Nr 1. *Kemp, T.*, Leaders and Classes in the Indian National Congress, 1918—1939, s. 1—19. — *Baran, P.*, and *Sweezy, P.*, Theses on Advertising, s. 20—30. — *Dobb, M.*, Prelude to the Industrial Revolution, s. 31—47. — *Bernstein, S.*, Notes on Recent Literature on Socialism, s. 48—62. — *Gillman, J.*, Disarmament and the American Economy, s. 63—68. — *Schlesinger, R.*, The Future of the Soviet Union as Seen by Its Opponents, s. 69—79.

Social Forces. Vol. 42:1964. Nr 3. *Lane, J.*, A Contemporary Revitalization Movement in American Race Relations: The «Black Muslims», s. 315—323. — *Cowhig, J.*, and *Beale, C.*, Socioeconomic Differences between White and Nonwhite Farm Populations of the South, s. 354—362. — *Bohlke, R.*, The Teaching of Sociology in Secondary Schools: Problems and Prospects, s. 363—374.

Soviet Studies. Vol. 15:1964. Nr 4. *Durgin, F.*, Monetization and Policy in Soviet Agriculture since 1952, s. 375—407. — *Mosse, W.*, Interlude: The Russian Provisional Government of 1917, s. 408—419. — *Cattell, D.*, Local Government and the Sovnarkhoz in the USSR, 1957—1962, s. 430—442. — *Prociuk, S.*, Russian Intervention in Early Ukrainian Economic Planning, s. 443—458. — *Prybyla, J.*, Soviet and Chinese Economic Competition within the Communist World, s. 464—473. — *Schlesinger, R.*, Diversity and Unity in the Socialist Law of Property, s. 474—485.

World Politics. Vol. 16:1964. Nr 3. *Horelick, A.*, The Cuban Missile Crisis: An Analysis of Soviet Calculations and Behaviour, s. 363—389. — *Deutsch, K.*, and *Singer, D.*, Multipolar Power Systems and International Stability, s. 390—406. — *Herman, L.*, The Limits of Forced Economic Growth in the USSR, s. 407—417. — *Fisher, J.*, The

Yugoslav Commune, s. 418—441. — *Russett, B.*, Inequality and Instability: The Relation of Land Tenure of Politics, s. 442—454. — *Knorr, K.*, Failures in National Intelligence Estimates: The Case of the Cuban Missiles, s. 455—467. — *Willner, A.*, The Underdeveloped Study of Political Development, s. 468—482. — *Verba, S.*, Simulation, Reality, and Theory in International Relations, s. 490—520. — *Forrer, J.*, The Sources of Communist Appeal, s. 521—538.

Yale Review, Vol. 53:1964. Nr 3. *Nisbet, R.*, Power and the Intellectual, s. 321—341. — *Davenport, J.*, Economics and Human Values, s. 381—394. — *Musgrave, J.*, Southeast Asia after Independence, s. 472—476.

L'Année Politique et Économique. 37e année:1964. Nr 177. *Lavergne, B.*, L'accord de Bruxelles du 23 décembre 1963. Pourquoi le Marché Commun met progressivement, mais sûrement, l'état français au tombeau, s. 25—46. — *Lavergne, B.*, La conférence de presse du Général de Gaulle. La reconnaissance de la Chine par la France, s. 47—53. — *de Gamvald, C.*, Printemps soviétique?, s. 54—85. — Nr 178. *Dzélépy, E.*, La «bombe asiatique» du Général de Gaulle, s. 97—108. — *Lavergne, B.*, Le funeste destin de la France si un jour elle sombrerait dans la Petite-Europe, s. 109—142. — *Lavergne, B.*, Le Général de Gaulle et le chancelier Erhard en opposition totale, s. 143—146. — *Alexandrov, V.*, La Chine et l'URSS au lendemain de la reconnaissance de la Chine par le Général de Gaulle, s. 147—158.

Journal du Droit International. 91e année:1964. Nr 1. *van Ryn, J.*, La Convention de Bruxelles du 25 août 1924 pour l'unification de certaines règles en matière de connaissement. Résultats de ses applications et projets d'amendement, s. 4—33. — *Ribettes-Tillhet, J.*, Les conflits de lois en matière de représentation commerciale, s. 34—57. — *Toth, J.*, Les activités de l'Organisation des Nations-Unies concernant le droit de l'espace, s. 58—64.

Revue d'Économie Politique. 74e année:1964. Nr 1. *Massé, P.*, L'aménagement du territoire, projection géographique de la société de l'avenir, s. 3—29. — *Tinbergen, J.*, Un modèle de la dispersion géographique de l'activité économique, s. 30—44. — *Lombardini, S.*, Les analyses économiques pour la préparation d'un plan régional s. 45—64. — *Milhan, J.*, Le financement de l'expansion régionale, s. 111—135. — *Prate, A.*, Marché commun et politique régionale, s. 169—194. — *Hill, F.*, Problèmes de croissance économique régionale aux États-Unis, s. 250—277. — *Lajugie, J.*, Aménagement du territoire et développement économique régionale en France (1945—1964), s. 278—336. — *Fogartz, M.*, Quelques leçons de la politique britannique de localisation de l'industrie, s. 337—360. — *Wronski, H.*, La localisation des forces productives en URSS, s. 391—412.

Revue du Droit Public et de la Science Politique en France et à l'Étranger. 80e année: 1964. Nr 1. *Charnay, J.-P.*, Les techniques d'investigation dans le contrôle des élections parlementaires, s. 5—68. — *Hamon, L.*, et *Emeri, C.*, Chronique constitutionnelle et parlementaire française, s. 69—126.

Revue Internationale des Sciences administratives. Vol. 29:1963. Nr. 4. *Gaylord Obern, A.*, Transition of Public Administration in the United States, s. 323—325. — *Bonnaud-Delamare, R.*, Structures régionales dans l'Europe de demain, s. 326—346. — *Nicolaidis, N.*, Policy and Policy-Making: an Empirical Analysis, s. 347—356. — *Portner, S.*, Racionalización de la administración en la Organización Panamericana de la Salud, s. 357—370. — *Romander, H.*, The Administrative Organization for Combating Juvenile Delinquency under New Swedish Legislation, s. 371—377. — *Hertz, G.*, A New Dimension for Technical Assistance, s. 378—380.

Revue Politique et Parlementaire. 66e année:1964. Nr 742. *Legros, C.-R.*, La Constitution doit-elle être révisée? II, s. 3—18. — *Soulie, M.*, Le rôle de l'uniformation dans une démocratie, s. 31—42. — *Wolfers, A.*, Intégration européenne et intégration atlantique:

un point de vue américain, s. 43—56. — Nr 743. *Legros, C.-R.*, La Constitution doit-elle être révisée? III, s. 3—16. — *Royer, J.*, 1964, année clef pour les échanges internationaux, s. 25—34. — *Grosclaude, P.*, La politique dans l'œuvre de Diderot, s. 57—62. — Nr 744. *Marjolin, R.*, Le Marché Commun est-il protectionniste?, s. 3—8. — *Petrilli, G.*, Réflexions sur la notions de Démocratie économique, s. 20—26. — *Simon, P.*, Le contrôle des sociétés en France, s. 27—42. — *Legros, C.-R.*, La Constitution doit-elle être révisée?, IV, s. 59—64.

Archiv des Völkerrechts. 11. Band:1964. H. 3. *Rie, R.*, Die Entwicklung der Anerkennungspolitik der Vereinigten Staaten von Amerika im 18. und 19. Jahrhundert, s. 265—285. — *Münch, F.*, Tätigkeit der Vereinten Nationen in völkerrechtlichen Fragen, s. 286—298. — *Engelhardt, H.*, Die Zusammenarbeit der nordischen Staaten, s. 299—312.

Archiv des öffentlichen Rechts. 89. Band:1964. H. 1. *Schneider, P.*, Widerstandsrecht und Rechtsstaat, s. 1—23. — *Schneider, R.*, Rechtsschutz gegen verfassungswidriges Unterlassen des Gesetzgebers, s. 24—55. — *Schack, F.*, Die Prüfungszuständigkeit des Bundespräsidenten bei der Ausfertigung der Gesetze, s. 88—96. — *Geiger, W.*, Olle Nyman: Der westdeutsche Föderalismus. Studien zum Bonner Grundgesetz, s. 116—120.

Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft. 83. Jahrg.: 1963. H. 5. *Künz, E.*, Die Prestige-Funktion des Privateigentums, s. 513—526. — *Schmedes, H.*, Der Funktionsbegriff in der Nationalökonomie unter besonderer Berücksichtigung der Geldtheorie, s. 527—578. — *Bayer, H.*, Die Bedeutung der Rechtsform für Bestand und Entwicklung der mittleren Unternehmen, s. 579—596. — *Helfer, C.*, Über militärische Einflüsse auf die industrielle Entwicklung in Deutschland, s. 597—610. — **H. 6.** *Thalheim, K.*, und *Arndt, H.*, Tendenzen staatlicher Wirtschaftspolitik in der Gegenwart, s. 641—656. — *Blessing, K.*, Notenbank, Staat und Wirtschaft, s. 657—668. — *Conzelmann, P.*, EWG und COMECON, s. 669—696. — *Fischer, E.*, Konjunktur und Wirtschaftswachstum als Aufgaben staatlicher Wirtschaftspolitik, s. 715—719. — *Castner, R.*, Arbeitszeit und Produktivität, s. 720—724. — *Biener, K.*, Per Jacobsson: Die Marktwirtschaft in der Welt von Heute, s. 731—733.

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 176. Band:1964. H. 1. *Krelle, W.*, Investition und Wachstum, s. 1—22. — *Ferguson, C. E.*, Theories of Distribution and Relative Shares, s. 23—37. — *Albrecht, G.*, Das deutsche Genossenschaftswesen heute — Reine Rechtsform oder soziale Zweckgenossenschaft?, s. 38—79. — **H. 2.** *Borchardt, K.*, Zur Problematik eines optimalen Konzentrationsgrades, s. 129—140. — *Esenwein-Rolhe, I.*, Population, Redistribution and Economic Growth, United States 1870—1950, 150—155.

Der Staat. 3. Band:1964. H. 2. *Luhmann, N.*, Zweck — Herrschaft — System. Grundbegriffe und Prämissen Max Webers, s. 129—158. — *Pötter, W.*, Gegenwartsfragen der Verwaltungsgerichtsbarkeit, s. 183—200.

Zeitschrift für die gesamten Staatswissenschaften. 120. Band:1964. H. 1. *Guth, W.*, Per Jacobsson in memoriam (1894—1963), s. 1—12. — *Schweitzer, A.*, Vom Idealtypus zum Prototyp, s. 13—55. — *Lenk, K.*, Das Werturteilsproblem bei Max Weber, s. 56—64. — *Ulrich, H.*, Zur Berechnung von Input-Output-Koeffizienten aus Kostenrechnungsunterlagen der Eisen- und Stahlindustrie, s. 106—125.

Politische Vierteljahresschrift. 5. Jahrg.:1964. H. 1. *Sternberg, D.*, Parlamentarische Regierung und parlamentarische Kontrolle, s. 6—19. — *Ritter, G.*, Regierung und Parlament in Grossbritannien seit dem 17. Jahrhundert, s. 20—29. — *Faul, E.*, Verfernung, Duldung und Anerkennung des Parteiwesens in der Geschichte des politischen Denkens, s. 60—80. — *Löwenthal, R.*, Bündnissysteme und Interessen, s. 95—108. — *Cornides, W.*, Das westliche Bündnissystem und die nationalen Interessen, s. 109—121.

Zeitschrift für Nationalökonomie. 23. Band:1964. H. 3—4. *Klug, O.*, Die Konzentration in der Wirtschaft, s. 253—285. — *Heinemann, H.-J.*, Wirtschaftliches Wachstum und Entwicklungshilfe — dargestellt an einem Harrod-Domar-Modell, s. 286—329. — *Redl, F.*, Die Zusammenhänge zwischen den Veränderungen der Nachfragestruktur und dem wirtschaftlichen Wachstum. 1. Teil, s. 330—367. — *Neuhauser, G.*, Wettbewerbspolitik und technischer Fortschritt im Gemeinsamen Markt, s. 368—380. — *Blümle, E.-B.*, Entwicklungstendenzen und offene Fragen der Genossenschaftsforschung, s. 389—398.

Zeitschrift für Politik. 11. Jahrg.:1964. H. 1. *Nolte, E.*, Konservatismus und Nationalsozialismus, s. 5—20. — *Berger, H.*, Die Wohlfahrtsgesellschaft im Industriestaat, s. 21—38. — *Kimminich, O.*, Gesellschaftskritik und soziale Rekonstruktion, s. 39—49. — *Zürn, P.*, Stellung und Aufgaben des Conseil d'État, s. 50—55. — *von Gadolin, A.* Die Ostsee — ein nördliches Mittelmeer, s. 60—66.

S. K.

TILL REDAKTIONEN INSÄND LITTERATUR:

- ANDERSSON, EDW., Efterbeskattning och grundbesvär vid stats- och kommunalbeskattningen. Helsingfors 1964. (Ekonomi och samhälle. 9.)
- ATTMAN, ARTUR & FAHL, MAGNUS. Göteborgs stadsfullmäktige 1863-1962. D. 1-2. Göteborg 1963.
- BERNARD, PH. J., Destin de la planification soviétique. Paris 1963. (Économie et civilisation. 8.)
- BRUZELIUS, ENGSTRÖM, ÅSTRÖM, Nykterhetsnämnden. 2 uppl. Lund 1964. Sociallagarna. 4.
- CARLSSON, S., Byråkrati och borgarstånd under frihetstiden. Stockholm 1963. (Studia historica upsaliensia. 9.)
- DAALDER, H., Cabinet reform in Britain 1914-1963. Stanford, Calif. 1963.
- DAVIS, M., Iceland extends its fisheries limits. Oslo 1963. (Scandinavian university books.)
- FRIHAGEN, A., Linjekonferanser og kartell-lovgivning. Oslo 1963.
- Ed. by H. G. GRUBEL. World monetary reform. Stanford, Calif. 1963.
- HADENIUS, S., Fosterländsk unionspolitik. Sthm 1964. (Studia historica upsaliensia. 13.)
- HESSLER, C. A., Statskyrkodebatten. Sthm 1964. (Skrifter utg. av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala. 44.)
- KARLBOM, R., Bakgrunden till 1809 års regeringsform. Sthm & Gbg 1964. (Studia historica gothoburgensia. 3.)
- KAARSTED, T., Regeringskrisen 1957. Aarhus 1964.
- LOHSE, LENNART, Arbetgivarnas inställning till föreningsrätt, arbetarskydd och arbetstid i statsvetenskaplig belysning. (Publikationer från Svenska arbetsgivareföreningen. 14.) Stockholm 1963.
- NILSSON, C., Sam Stadener som kyrkopolitiker. (Diss. Upps.) Sthm 1964. (Skrifter utg. av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala. 43.)
- STRÖMBERG, H., Kommunalrätt. Lund 1963.
- TORSTENDAHL, R., Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820-1920. Sthm 1964. (Studia historica upsaliensia. 15.)
- WAERN, L., USA:s ekonomi och dollarn. Sthm 1964. (Världspolitikens dagsfrågor. 1964: 3.)
- WICKBOM, T. G., Malaysia. Sthm 1964. (Världspolitikens dagsfrågor. 1964: 4.)
- Diskussionspromemoria om offentlighet och sekretess. Upprättad av Offentlighetskommittén ... Lund 1964. (Justitiedepartementet. Offentlighetskommittén.)
- Ekonomisk orientering. 1964: 1-4. Sthm.
- Säkerhetspolitiska studier. 1-2. Stockholm 1963.

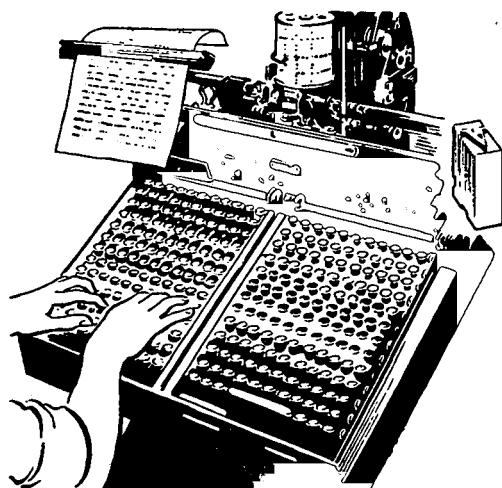
Håkan Strömberg

Kommunalrätt

Ger en kortfattad framställning av kommunalrättens
huvudgrunder

Inb. 10:—

GLEERUPS

*Håkan Ohlssons
Boktryckeri
Lund*

med hundra års
erfarenhet av
vetenskapligt tryck
Tel. 24 24 0

Ny
upplaga

Halvar G.F. Sundberg

Kommunalrätt

Omfattande såväl allmänna
som speciella delen

XXIV + 745 sidor. Inb. 128:— Norstedts